

ԽԵՑԵՂ-ՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական լեռնաշխարհի նախնադարյան համայնական հասարակության պղնձեքարեդարյան փուլի նյութական արտադրության կարևոր նշանակություն ունեցող խեցեղործությունն է: Նրա արտադրանքների մեղ հասած ինքնատիպ ու համեմատաբար առատ նմուշները որոշակի հնարավորություն են ստեղծում վաղ երկրագործական տնտեսության ամենամասնական արհեստի խեցեղործության, արտադրության պրոցեսի ուսումնասիրության և նրա արտադրանքների բնորոշ տեսակների ճանաչման համար:

Ինչպես ամենուր, այնպես էլ Հայաստանում, կավագործական արհեստի արտադրանքները սերտորեն աղերսվելով տեղաբնական տնտեսական ու հողերի դարգացման հետ, տիպական են դառնում տվյալ մշակույթի օջախի համար և միաժամանակ լավագույն ապացույց են տարբեր մշակութային շրջանների միջև եղած ընդհանրությունների, փոխանակային կապերի ու փոխազդեցությունների վերաբերյալ:

Այս բոլորով համակողմանի հիմք է ստեղծվում կոնկրետ մշակույթի համեմատական ուսումնասիրության ու թվագրման համար:

Նորքարեդարյան տնտեսության դարգացման ընթացքում կավից ամաններ պատրաստելու հնարանի հայտնագործումը թելադրված էր ջրակայուն առարկաներ ստանալու անհրաժեշտությամբ: Հնագիտական, աղագորական բաղմամբով նյութերից հայտնի է, որ մարդու առաջին կավամանը եղել է կավով ծնփված դամբուղը, որը ոչ միայն ջրակայուն է, այլև հրակայուն: Թրծման եղանակով կավը առավել պիտանի դարձնելու գլուխից հետո սկսվում է խեցեղործության բուռն զարգացումն ու կատարելագործումը, որի ընթացքում էլ մշակվում են կավամանների պատրաստման մի շարք եղանակներ և ձևեր:

Նախապես նշենք, որ Թեղուտի և լեռնաշխարհի մյուս բնակատեղիների նմուշների ընդհանուր քննությունը ցույց է տալիս, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Հայաստանում կավամանների պատրաստման պրոցեսը դառնում էր ոչ թե դարգացման սաղմնային վիճակում, այլ ձևերի բաղման զանգվածային ու մակերեսների մշակման կատարելության որոշակի մակարդակի վրա:

Թեղուտում կավից առարկաներ պատրաստելու ընթացքը ներկայանում է որպես նյութական արտադրության մի ուրույն ամբողջություն, իր մի շարք հնարանքներով ու ձևերով:

Կավամանների պատրաստման պրոցեսի առաջին էտապը եղել է կավի բնորոշումը, ըստ տրի նախապատվությունը տրվում է ավելի մաքուր ու մածուցիկ տեսակներին, որպիսիները սովորաբար կուտակված են լինում գետային նստվածքներում և բլուրների ստորոտներին:

Կավը ընտրելուց և ավելորդ մասնիկները մաքրելուց հետո նրա հետ խառնել են ավազ կամ մանրացված հարդ։ Այնուհետև կավը թրջել են ու լավ թթվեցրել։

Գիտության մեջ հայտնի են կավամանների պատրաստման բազմաթիվ եղանակներ, որոնց կիրառությունը սկզբնավորվելով խորը անցյալում, շարունակվում է մինչև մեր օրերը։ Այդ եղանակներից են՝ կաղապարման, սպիրալաբային, ծեփման, դուրգի վրա պտտման և այլն։ Ամանի ձև ստացած կավի զանգվածը հետագայում ենթարկվել է երեսապատման, թրծման ու հարդարման, ինչպես նաև գունազարդման։

Թեղուտի երկրագործները կավամանների պատրաստման համար օգտագործել են շիկավուն կավ։ Հետը խառնել են ավազ կամ հարդ։ Բացի այս տիպի կավաշաղախից, նրանք ամանեղեն են պատրաստել նաև համեմատաբար մաքուր կավաշաղախից, որի հետ խառնված այլ նյութերը կարելի է նշմարել միկրոսկոպի միջոցով։ Հետաքրքիր է, որ այդպիսի շաղախի մեջ առկա է մանրացված սպիտակավուն կվարցը։

Կավամանների պատրաստման համար կիրառված հնարանների շարքում ամենից պարզունակ եղանակը, որը նկատվում է Թեղուտի հավաքածուի նմուշների վրա, կավի թաց զանգվածներին ամանի ձև տալն է։ Այդպիսի ամանները սովորաբար ունենում են հարթ հատակ, ցածր կողեր, կոպիտ, խորդուրդ մակերեսներ (սաջեր և այլ հասարակ թասեր)։

Մյուս առավել գործածական եղանակը, այսպես կոչված, սպիրալա-լաբային հնարանն է, ըստ որի կավից պատրաստել են երկարավուն գալարախմոր, որը պարուրաձև ոլորելով, նախ դրել են ամանի հատակին, որից հետո գալարները ուղղաձիգ շարել են իրար վրա և ձևավորել ամանը։

Պետք է նկատել, որ այս եղանակով պատրաստված կավամանների հատակները կենտրոնները ու իրանի ներքին մասերը ավելի բարակ են ստացվում, քան ուսերը։ Այս երևույթը առաջանում է իրանի ուսերը ձևավորելու հետևանքով։ Այս եղանակով են պատրաստված ինչպես հասարակ, այնպես էլ լավ փայլեցված, շքեղ, նուրբ անոթներից շատերը։ Սրանցից փոքր կավամանների ներսի մակերեսների վրա, որտեղ հնարավոր չի եղել հղկել, ակընհայտ երևում են կավի՝ իրար վրա դրված գալարներ, իսկ մեծերի վրա նրանք չեն երևում կամ շատ դժվար են նշմարվում, քանի որ նրանց ներսի մակերեսները հղկվել են։

Բացի վերը նկարագրված եղանակներից, բնակատեղիի կավամանների բեկորների մեջ բավական մեծ տոկոս են կազմում ծեփման եղանակով պատրաստվածները, որոնց ներսի մակերեսների վրա առկա են գործվածքի դաշվածքի հետքեր։ Այդ կավամանների պատրաստման պրոցեսը մեզ պատկերանում է այսպես. կավամանի ձև ունեցող պարկը լցվել է ավազով կամ չոր հողով, որից հետո պատրաստի կավը ծեփվել է նրա վրա։ Քիչ չորանալուց հետո պարկի տարողությունը դատարկվել է և այնուհետև պարկը հանվել։ Այսպիսի կավամանների արտաքին մակերեսները երբեմն երեսապատվել են միևնույն բաղադրությամբ ունեցող կավաշաղախով, իսկ ներսը հղկվել է ոսկրե կոկիչով։ Կան այնպիսիներ, որոնց արտաքին մակերեսը փայլելու աստիճան հղկված է։ Որ իրոք կավամանի ներսի դաշվածքը պարկ-կաղապարին է և ոչ թե հղկող լաթինը, հաստատվում է նրանով, որ այդպիսիներից մի քանիսի ներսը ամբողջովին ծածկված է գործվածքի դաշվածքի հետ-

քերտով և ոչ թէ հատվածաբար: Գործվածքի դաշվածքի մնացորդները այնքան լավ են պահպանված, որ նրանցով կարելի է վերականգնել նաև պարկի գործվածքի մանրամասները (տե՛ս ջուլհակություն բաժինը):

Բացի պարկի վրա կավը ծնփելու եղանակից, Թեղուտի երկրագործները կավամաններ պատրաստելու համար օգտագործել են եղնգնից կամ ճահճալին այլ բույսերից հյուսած սալաներ կամ խտիբներ: Այս դեպքում կավաշաղախի տակ դրվել է բուսական հյուսվածք, ապա կավացեխ ամրացվել վրան: Հատակի պատրաստումը ավարտելուց հետո բարձրացրել են նրա կողերը: Այս մասին են վկայում ամանների հատակների վրա արտաքին կողմից պահպանված խտիբի դաշվածքի հետքերը, որոնք հասնում են մինչև ամանի բարձրացող կողերը: Հետաքրքիր է նկատել, որ հետագա դարերում էլ խեցեգործական արհեստի մեջ պահպանվել է այս պրակտիկան: Կավամանների տակ դրվում է խտիբ կամ գործվածքի բեկոր, կամ հարդ, որպեսզի հետո հարավոր լինի թաց ամանը տեղաշարժել կամ պոտել:

Ինչպես տեսնում ենք հնավայրի կավամանների պատրաստման եղանակների՝ վերը արված նկարագրությունից, այնտեղ իրականացվել են բրուտի արհեստի հնագույն հնարանքներն ու ձևերը, որոնք հայտնի են Առաջավոր Ասիայի վաղ երկրագործական մշակույթի առավել հին փուլերում (Չաթալ-հույուկ, Յուժուկ-թեփե, Թել-Հալաֆ և այլն):

Բացի վերը նկարագրված եղանակներով պատրաստված կավամանների մնացորդներից, հայտնաբերվել են նաև պոտման եղանակով պատրաստվածներ: Այս դեպքում կավաշաղախի անհրաժեշտ բեկորը դրվել է ինչ-որ հարմարանքի վրա ու համահավասար պոտվել: Պետք է նկատել, որ Հայկական լեռնաշխարհի այլ հնավայրերի էնեոլիթյան շերտերում ևս հայտնաբերված են պոտման եղանակով պատրաստված կավամաններ, որոնք, ինչպես Թեղուտում, այնպես էլ այնտեղ, առանձնանում են հնավայրերի մասսայական խեցեղենից¹:

Յավոր, Հայաստանում առայժմ ուսումնասիրված նեոլիթ-էնեոլիթյան բնակատեղիներից և ոչ մեկում չի հայտնաբերված բրուտի դուրգի կամ արհեստանոցի որևէ մնացորդ, որպեսզի նրա հիման վրա հնարավոր լիներ որոշակի եզրակացություն անել: Ելնելով նյութերի նման վիճակից հավանական է, որ, ինչպես Շամիրամալթի I-ի, այնպես էլ Թեղուտի՝ պոտման եղանակով պատրաստված կավամանները տեղական արտադրանքներ չեն. ըստ երևույթին, դրանք Հայկական լեռնաշխարհ են թափանցել Հյուսիսային Միջագետքից կամ հարեան շրջաններից, որտեղ արդեն հայտնի էր բրուտի դուրգը:

Կավամանների պատրաստման՝ վերը նշված պրոցեսներին հաջորդել է նրանց մակերեսների մշակումը: Թեղուտի բնակատեղիի կավամանների բեկորներից մի քանիսի վրա, արտաքին կողմից առկա են սեղմելու եղանակով արված կիսալուսնաձև զարդեր-նախշեր, խաղեր և փոսիկների շարքեր: Երբեմն ամանի մակերեսին դրված են փոքր ելուստներ: Կան ամաններ, որոնց կողերը շուրթից ցած զարդարված են փոքր տրամաշափի միջանցիկ անցքերի շարքով:

Պատրաստի կավանով շորանալուց հետո ենթարկվել է երիսապոտման ու կոկման՝ առաջացած ճաքերը լցնելու և ամանն ավելի բարետես դարձնելու նպատակով: Մեր հավաքածուի նմուշները այս տեսանկյունով դիտելիս ներ-

¹ W. Jenny, նշվ. աշխ., էջ 284:

բաժանվում են երեք հիմնական տեսակների. ա) Թաց-հարդարված, բ) երեսապատված և գ) քարե կոկիչով փայլեցված մակերեսներ ունեցող անոթների: Թաց-հարդարված մակերեսներով կավամանները պատրաստված են գերազանցապես ավազախառն կավից, որոնց մակերեսները հարդարվել են ուղղակի պատրաստման ընթացքում և հետո այլևս չեն մշակվել: Նրանց վրա առկա են բազմաթիվ անհարթություններ, ճաքեր, երբեմն նաև պատրաստողի մատների դաջվածքները (սաջեր և հասարակ կճուճներ):

Ամանների մյուս խումբը երեսապատված է համեմատաբար մաքուր կավաշաղախով՝ հղկված Թաց շորի կամ խոտի օգնությամբ: Այսպիսիների մակերեսները ավելի հարթ են ու բարեհետև, չնայած նույնպես ունեն խորդուբորդություններ:

Երեսապատման շերտը սովորաբար ունի 1—3 մմ հաստություն, երբեմն այն հասնում է 6 մմ՝ լինելով ավելի հաստ, քան իսկական ամանի կողը: Այդպիսի մի բեկոր հայտնաբերված է № 9 կացարանի II շերտից:

Կավե առարկաների մակերեսների մշակման մյուս եղանակը քարե կոկիչով հղկելն է: Այսպիսիները ներկայանում են ողորկ, մասամբ նաև փայլուն մակերեսներով, որոնց վրա նկատվում է կոկիչի թողած փայլող հետագիծը: Պետք է նկատել, որ ի տարբերություն ավելի ուշ ժամանակաշրջանների կոկման եղանակով փայլեցված ամանների մակերեսների, որտեղ փայլեցումը կատարված է համահավասար, ամբողջ մակերեսով, այստեղ կոկիչի հետագծերը դիտողին տալիս են ցանցաձև քաշված գծերի տպավորություն: Այնպես որ, կոկման հետևանքով առաջացած գծերը, թվում է, թե ծառայել են որպես զարդ: Նման երևույթ նկատվում է հատկապես թասերի ու բարձր վզով սափորների իրանների վրա: Պետք է նկատել, որ ամանների մակերեսների մշակման այսպիսի հնարանքներ հայտնի են նաև Հյուսիսային Սիրիայի, Ամուկի դաշտի և այլ առաջավորասիական նորքարեդարյան-պղնձեքարեդարյան խեցեղենի վրա²:

Բացի վերը նկարագրված եղանակներից, հնավայրի կավամանների բեկորներից մի քանիսի մակերեսները ծածկված են դեղին անգուրի շատ բարակ շերտով, որը ենթարկվել է լրացուցիչ փայլեցման: Ըստ որում, այսպիսիներն ունեն ողորկ, փայլող արտաքին տեսք:

Ինչպես տեսնում ենք, բնականորեն կավե առարկաների մակերեսների մշակման պրակտիկայում կիրառվել են բոլորտեսիվ մի քանի հնարանքներ, որոնք իրենց գոյությունը շարունակել են նաև հետագա դարերում: Եթե կավանոթների պատրաստման եղանակը մեզ ներկայանում է ամենահասարակ ձևերով, ապա նրանց հետագա մշակումը ավելի կատարյալ է ու զարգացած: Կավամանների մակերեսների մշակման նման ձևերը տիպական են Աղ-ջաղալի II, Քյուլ-թափա I, Շամիրամալթի, Խարբերդ, Մալաթիա և այլ բնակատեղիներին, որոնք ներկայացնում են Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթի պղնձեքարեդարյան ժամանակաշրջանը:

Կավանոթների արտադրության ընթացքը ավարտվում է նրանց թրծումով ու գունազարդումով:

Թեղուտի նմուշների ընդհանուր դիտարկումից երևում է, որ թրծումը կատարվել է շատ պարզունակ եղանակով, առանց հատուկ հնոց-վառարան-

² R. Braidwood, L. Braidwood, Նշվ. աշխ., տախ. 84:

ների: Կալամանների մակերեսներն ու նրանց միջուկները կրակի անհավասար ազդեցության հետևանքով ունեն տարբեր գունային երանգներ:

Քեղուտի կալամանների բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ նրանք ունեն կարմիր գույն, իսկ միջուկները ավելի գորշ են կամ սև: Որպեսզի պարզ լինի խեցու բեկորի վրա կրակի ազդեցության տարբերությունները, բերենք մի օրինակ. հասարակ, ավազախառն կավից պատրաստված 0,8 մմ հաստությամբ մի բեկոր է (էԳՖ 1756), արտաքին և ներքին մակերեսները կարմիր են, կոտրվածքում կարմիր գույնը աստիճանաբար դունաթափվում է, դառնալով գորշ, իսկ կենտրոնում՝ սև: Եթե մոտավոր համեմատության դեմք գունային տարբերությունները, կստացվի հետևյալ համամասնությունը.

արտաքին մակերեսի կողմում՝ 0,3—0,4 մմ կարմիր,

միջուկը՝ 0,2—0,3 մմ գորշ կամ սև,

ներսի մակերեսի կողմում՝ 0,2 մմ կարմիր:

Կան նաև այնպիսի բեկորներ, որոնց արտաքին մակերեսը մուգ-սրճագույն է, իսկ միջուկը և ներսը՝ սև կամ գորշ-կանաչավուն:

Հետաքրքիր է, որ մի քանի ամանների արտաքին մակերեսների վրա առկա են սպիտակ մեծ խալեր, որոնք, անշուշտ, արդյունք են բարձր և ոչ կալուն շերտաստիճանի: Խեցեղենի վրա գունային տարբեր երանգների առկայությունը կարելի է բացատրել ինչպես թրծման ժամանակ կրակի անհավասար ներգործությամբ, այնպես էլ ընտրված կավի մեջ եղած օրգանական նյութերի առկայությամբ:

Բացի անհավասար թրծվածք ունեցող բեկորներից, հայտնաբերված են նաև համահավասար թրծվածքով նմուշներ: Սրանց մակերեսները վառ-կարմիր են, իսկ միջուկները՝ հազիվ նկատելի գորշ կամ բաց-վարդագույն: Կավաշաղախի բաղադրությամբ էլ այս ամանները տարբերվում են բնակավայրի զանգվածային խեցեղենից: Նրանք պատրաստված են համեմատաբար մաքուր կավից: Համահավասար թրծվածք ունեն նաև հարդախառն կավաշաղախից պատրաստված թասերն ու կճուճները, որոնց միջուկները բաց-կարմիր են, իսկ մակերեսները՝ դեղին կամ գունաթափ-սրճավուն:

Քեղուտում խեցեղենը, ինչպես նշվեց վերևում, ունի կարմիր գույն, սակայն դրանց հետ միասին հանդիպում են նաև սև գույնի ամաններ: Վերջինները թեև թվով քիչ են, բայց և շատ կարևոր են: Նրանք իրենց ձևերով ու կավաշաղախի բաղադրությամբ հիշեցնում են Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. III հազարամյակի կավամանների որոշ նմուշներ:

Բնակատեղիի կավամանների պատրաստման պրոցեսը չի ավարտվում ևլերը նկարագրված հնարանքների իրադրծումով: Խեցեղծության արտադրանքների մի մասը զարգարվել է տարբեր գույնի ներկերով նկարված զարդանախշերով: Գունազարդումը կատարվել է ինչպես քարե կոկիչի, այնպես էլ վրձնի օգնությամբ: Այստեղ արժե նկատել, որ ամանների վրայի ներկերը իրենց որակով տարբեր են, նրանց մի մասը փայլող է, իսկ մնացածը՝ անփայլ, խամրած: Վերջինս առկա է հարդախառն կավաշաղախ ունեցող կավամանների վրա, ըստ որում ներկը քսված է վրձնի օգնությամբ, բավական անխնամ:

Այնպիսով, ինչպես տեսնում ենք, բնակատեղիի կավագործական արհեստի արտադրանքներն իրենց պատրաստման եղանակներով ներկայացնում են զարգացման որոշակի մակարդակ, որն իր մեջ ներառում է Հին Արեւելքի

և Հայկական լեռնաշխարհի ինչպես ավելի հին, այնպես էլ իր ժամանակին գոյություն ունեցող խեցեգործության փորձն ու հմտությունները:

Միաժամանակ պետք է նշել, որ Թեղուտի խեցեղենն ու դրա պատրաստման եղանակները տիպական չեն միայն մեկ մշակույթի և մեկ ժամանակաշրջանի համար. նրանց մեջ կան եղանակներ, որոնք ավելի բնորոշ են վաղ շրջաններին, երբ նոր էր սկզբնավորվում խեցեգործական արհեստը (նկատի են առնվում թաց կավի զանգվածներին կավամանի ձև տալը և հյուսվածքի հիմքի վրա կավը ծեփելու եղանակները): Մյուս կողմից, այստեղ առկա է կավամանի պատրաստման պտտման եղանակը, որը բնորոշ է մշակութային զարգացման ավելի բարձր աստիճաններին:

Այնուհետև գունազարդման հնարանքների մեջ դիտվում են այնպիսիներ, որոնք տիպական են Հայաստանը շրջապատող վաղ երկրագործական բնակատեղիների ստորին շերտերի խեցեղենին (նկատի են առնվում կոկիչի միջոցով ներկեր քսելը և տարբեր որակների ներկերի օգտագործումը):

Զնայած կավամանների պատրաստման եղանակների ու նրանց մակերեսների մշակման հնարանքների տեսակետից Արարատյան հովտի խեցեղենը շատ կողմերով նմանվում է արտաքին աշխարհի այլ կենտրոններից հայտնի խեցեղենին, այնուհանդերձ նա իր առանձնահատկություններով ներկայանում է որպես բրոտության արհեստի զարգացման որոշակի մակարդակ, որն իր ատաղձն ունի հայկական լեռնաշխարհի հնագույն մշակութային շերտերում:

Հետագայում կտեսնենք, որ Թեղուտի պղնձեքարեդարյան խեցեղենը, սերտորեն կապվելով Նախիջևանի Քյուլ-թափա I-ի, Ղազախի հուշարձանների, Շամիրամալթիի ու Խարբերդ-Մալաթիայի խեցեղենի հետ, ներկայանում է մեզ իբրև արտադրական մի ամբողջություն թե՛ խեցեղենի տիպերի, ձևերի, թե՛ նրա արտադրության մեջ կիրառվող եղանակների, մեթոդների ու հնարանքների տեսակետից:

Մյուս կողմից պետք է նկատել նաև, որ Հայկական լեռնաշխարհի խեցեղեն նմուշների վրա դիտված պատրաստման եղանակներից մի քանիսը ընդհանուր են նաև Առաջավոր Ասիայի մշակույթների տարբեր շրջանների համար, հանգամանք, որը մի անգամ ևս ընդգծում է Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթի հին արևելյան բնույթը, իր առանձնահատկություններով հանդերձ:

ԽԵՑԵՂԵՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ

ԱՎԱԶԱԽԱՌՆ ԽԵՑԵՂԵՆ

Արարատյան դաշտի վաղ երկրագործական բնակատեղիների պեղումներով ձեռք բերված նյութական արտադրության առարկաների մեջ ամենաբազմաբանակը խեցեղենն է:

Ելնելով այն հանգամանքից, որ Հայաստանի էնեոլիթյան խեցեղենը բուրդովին ուսումնասիրված չէ, ստորև Թեղուտի խեցեղենը մենք քննում ենք առանձին՝ բաժիններով, իրենց բոլոր ձևերի, տիպերի ու մանրամասների մեջ՝ հենվելով Թեղուտին համաժամանակյա հնավայրերի նյութերի ընձեռած հնարավորությունների վրա:

Թեղուտի բնակատեղիի կավագործների արհեստի արտադրանքն ըստ կավաշաղախի բաղադրության ստորաբաժանվում է երեք խմբի. ավաղախառն,

հարգախառն ու համեմատաբար մաքուր կալից պատրաստված առարկաների, որոնք ներկայացնում են ոչ բաղման կազմամասների տեսակներով:

Ավազ և բուսական խառնուրդ պարունակող (ոչ մանրացված հարդ) կավաշաղխից պատրաստված անոթների բեկորները, որոնք իրավամբ ներկայացնում են հասարակ խեցեղենը պատկանում են տարբեր մեծության կճուճների, խոր թասերի ու ռասշերի»:

Կավամասների այս խմբի բոլոր նմուշները պատրաստված են ձեռքով, ունեն խիստ անհարթ, թաց-հարդարված կամ երեսապատված, կարմիր, գունաթափ-զարնագույն, մոխրագույն մակերեսներ: Թրծվածքը անբավարար է ու անհավասար, որի հետևանքով բեկորի կոտրվածքի կենտրոնում միջուկները սև են կամ դորշ, իսկ արտաքին ու ներքին մակերեսներին առկա են գունային տարբեր երանգներ: Կավաշաղխի մշակման և անբավարար թրծման պատճառով խեցեղենի մի մասը փլուրտն է:

Կճուճներ—Բնակատեղիի հասարակ խեցեղենի մեջ զանգվածային օգտագործման տեսակետից մեծ քանակով առանձնանում են տարբեր մեծության կճուճները: Նրանց մակերեսները թաց-հարդարված են, շորի, խոտի, իսկ երբեմն էլ ուղղակի ձևերի միջոցով: Կան նաև երեսապատված ու քարե կոկիչով հղկված օրինակներ: Կարմիր գույնի տարբեր երանգներ ունեցող, անկանթ, խորզուրոզ, ճարճած մակերեսներով կճուճների բեկորների վրա թրծման կամ հետազայում օգտագործման հետևանքով առաջացել են սև, մոխրագույն, մուգ-զարնագույն բծեր:

Չնայած կճուճների մնացորդները հայտնաբերված են մանր բեկորացված վիճակում, և նրանց ձևերի վերականգնումը միշտ չէ, որ հաջողվում է, այնուամենայնիվ, ներկայացվող նյութերի մեջ կան վերականգնված ու ամբողջական տեսքի բերված նմուշներ:

Ըստ իրենց չափերի և օգտագործման բնագավառների, կճուճները կարելի է բաժանել երեք տեսակների՝ մեծ, միջին և փոքր:

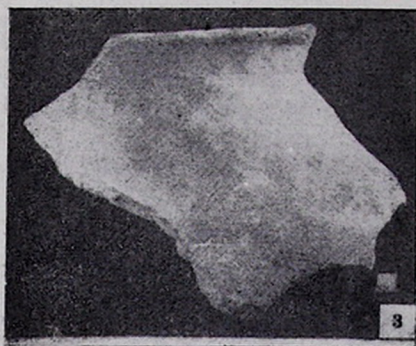
Ամենամեծ կճուճը (տախ. IV № 1) պատրաստված է ավազախառն կավից, ունի զլանաձև վիզ, ոչ կանոնավոր ուռուցիկ իրան, կլոր հատակ: Բաց-զարնագույն արտաքին և ներքին սև մակերեսները թաց-հարդարված են: Բարձրությունը 70 սմ է, բերանի տրամագիծը՝ 30, իրանինը՝ մոտ 50, վզի բարձրությունը՝ 7, կոզի հաստությունը՝ 1—1,5:

Համեմատաբար փոքր չափեր ունի վերականգնված նմուշը: Այն նույնպես պատրաստված է ավազ և բուսական խառնուրդ պարունակող կավից: Ունի զլանաձև վիզ, ուղիղ կտրած շուրթ, փրուն-ուռուցիկ իրան, կլոր հատակ: Մակերեսները երեսապատված են միևնույն բաղադրության համեմատաբար մաքուր կավի շուրջ մեկ միլիմետրանոց շերտով, որը լրացուցիչ հարդարման է ենթարկվել թաց շորի կամ խոտի միջոցով: Բարձրությունը 35 սմ է, բերանի տրամագիծը՝ 23, իսկ իրանինը՝ 35: Վիզը սահուն թեք անցումով միանում է ուռուցիկ իրանին (տախ. IV № 6):

Այս տիպի կճուճներից է նաև էԳԻ 1061-ը: Ի տարբերություն վերը նկարագրվածների, նրա վիզը ոչ թե ուղիղ կանգնած է, այլ քիչ գուրս ճկված (տախ. IV № 7):

Մեծ կճուճների խմբում առանձնապես հետաքրքիր են միայն ավազախառն կավաշաղխից պատրաստված անոթների բեկորները: Սրանց մակերեսները թաց հղկված են, թրծվածքը ամուր է: Ի դեպ նշենք, որ այս բեկոր-

Ներքի ամբողջ մակերեսը ծածկված է ավազի հատիկներով, որոնք շատ լավ երևում և զգացվում են շոշափման ժամանակ: Գույնը կարմիր է, միջուկը՝ վարդագույն (էԳԹ 1834):

Նկ. 13. Հասարակ խեցեղենի նմուշներ:

Հետաքրքիր է նշել, որ մեծ կճուճների հայտնաբերման ժամանակ բեկորները շատ մրուտված չէին, ինչպես ավելի փոքրերին: Սա ցույց է տալիս, որ մեծերի մեջ Թեղուտի երկրագործները սննդամթերքի ինչ-որ տեսակներ են ամբարել: Այնուհետև, ինչպես տեսանք, մեծ կճուճների հատակները կլոր են: Պետք է ենթադրել, որ նրանց ուղղահայաց դիրքում կանգնեցնելու համար պատրաստված են եղել հատուկ հարմարանքներ: Ինչպես հայտնի է այլ բնակավայրերի պեղումներից, վաղ երկրագործական անցյալում այդ նպատակի համար բնակարանների հատակին հատուկ փոսեր էին արվում, իսկ սվելի ու ժամանակաշրջաններում պատրաստվել են փայտե հատուկ հենարաններ: Հավանաբար, Թեղուտի բնակիչները ևս իրականացրել են պատվանդանների՝ վերը հիշատակված ձևերից որևէ մեկը: Ցավոք, պեղումների ժամանակ բացված կացարանների հատակների վատ պահպանվածության հետևանքով չհաջողվեց նշմարել այդ հարմարանքների մնացորդները:

Միջին շափի կճուճները ևս մեծերի նման պատրաստված են ձեռքով ավաղի և հարդի խառնուրդ պարունակող կավից: Նրանց և մեծերի տարբերությունը միայն շափերի մեջ է:

Այդպիսիներից է էԳԹ 1824 նմուշը: Այն պատրաստված է ավաղախառն կավից, արտաքին և ներքին մակերեսները պատված են երեսապատման բարակ շերտով, որի տակից երևում են կավաշաղախի մեջ եղած ավաղի անկանոն մեծություն հատիկները: Արտաքին կողմը կրակի վրա դրվելուց խիստ մրոտված է, իսկ ներսը զոնաթափ կարմիր է: Ամանի իսկական բարձրությունը շի անցնում 30 սմ-ից:

Մյուս նմուշը (էԳԹ 1825) պատրաստված է նույնանման կավաշաղախից, ունի քիչ դուրս ճկված շուրթ, ոչ շատ ուռուցիկ իրան, վիզը իրանին է միացած սահուն թև անցումով: Արտաքին մրոտված մակերեսը լվանալուց հետո պարզվեց, որ այն կաթնագույն է: Երեսապատված մակերեսի վրա առկա են բազմաթիվ մանր ճաքեր և բուսական խառնուրդի հետքեր: Ներսի կողմը վարդագույն և կարմիր է: Բարձրությունը մոտավորապես 28 սմ է (տախ. IV № 4):

Գունային երանգների տարբերության առումով միջին շափի կճուճների մեջ առանձնապես ուշագրավ է էԳԹ 791-ը: Նրա զոնաթափ-դարչնագույն արտաքին մակերեսը խնամքով հարդարված է թաց հարդարման եղանակով: Բարձր վիզը բերանի բացվածքի վերին մասում քիչ դուրս է ճկված, ունի ոչ շատ ընդգծված շուրթի պսակ: Ներսի մակերեսը խիստ անհարթ է, ծածկված բազմաթիվ խորդուրորդություններով: Իրանի և վզի միացման տեղում առկա են հորիզոնական 5 ակոսներ, որոնք, հավանաբար, առաջացել են ներսի հարդարման ժամանակ:

Անուհետև ուշագրության է արժանի նաև էԳԹ 778-ը: Սա ամուր թրծված-րով, երեսապատված մակերեսներով, փքուն ուռուցիկ իրանով կճուճի շուրթի մաս է: Արտաքին մակերեսի կարմիր և սև երանգավորված ֆոնի վրա նկատվում են քարե կոկիչի հետքեր: Կարճ, ուղիղ կանգնած վիզը ավարտվում է շուրթի փոքրիկ պսակով, որը այս օրինակի վրա արդեն կանոնավոր ձևավորված է: Ներսը վարդագույն է (տախ. IV № 8):

Բացի նկարագրված օրինակներից, հայտնաբերված են նաև բազմաթիվ այլ բեկորներ, որոնք պատկանում են նույնանման կճուճների և իրենց ընդհանուր հատկանիշներով համարյա չեն տարբերվում վերը ներկայացվածներից: Որպես բացառություն պետք է հիշել զոնադարդված մակերեսներով նմուշները, որոնք նկարագրվում են զոնադարդ խեցեղենի բաժնում:

Իրենց ֆունկցիոնալ նշանակությամբ, հավանաբար, այս ամանները օգտագործվել են օջախի վրա դրվելու, տաք կերակուրներ եփելու և անասնապահական մթերքներ մշակելու համար:

Կճուճների մյուս տեսակը ներկայացվում է փոքր շափի անոթներով, որոնք ունեն 15 սմ-ից պակաս բարձրություն: Վերը նկարագրված տեսակների հետ ունեցած ընդհանրություններով հանդերձ, կճուճների այս խմբում առկա են նմուշներ, որոնք իրենց ձևերով մի փոքր տարբերվում են վերոհիշյալներից: ԷԳԹ 792 ցուցոնը գլանաձև շուրթով, փքուն գնդաձև իրանով կճուճի բեկոր է: Նա տնի մուգ-սրճավուն ներքին և արտաքին մակերեսներ: Արտաքին մակերեսը և շուրթի ներսը փայլեցված է քարե կոկիչով: Ավաղախառն կավաշաղախից պատրաստված կավամանների տեսակների մեջ այս նմուշը իր մակերեսի մշակման կատարելությամբ խիստ տարբերվում է մնացածներից և ասես հիշեցնում է հետագա դարաշրջաններում սև փայլեցված

խնցեղենի հետ հանդիպող զանգվածային կալամանների նմուշները (նկ. 13, № 1): Արժեքային հիշատակել, որ վանի ավազանի Շամիրամալթի բնակավայրերի պեղումների ժամանակ ևս զանգվածային կարմիր գույնի խնցեղենի հետ միասին բոլոր շերտերից հայտնաբերվել են մուգ-դարչնագույն, սևին մոտեցող գույնի փայլեցված մակերեսներով փոքրիկ ամաններ³: Սև փայլեցրած իրեր են հանդիպել նաև Ամուկի վաղ երկրագործական մշակույթի զարգացման D—E փուլերում⁴:

Հետաքրքիր է, որ Արարատյան դաշտի ուշ նորքարեդարյան բնակատեղիներում (Վ. Խաթունարիս, Մըխլ-թափա) հայտնաբերված են կալամանների բեկորներ, որոնք ունեն մուգ-դարչնագույն և սև փայլեցված մակերեսներ⁵: Ինչպես տեսնում ենք, քարե կոկիչով կալամանների մակերեսների մշակման ընթացքը Հայկական լեռնաշխարհում և Առաջավոր Ասիայում տարածված էր դեռևս նորքարեդարյան դարաշրջաններում: Հետևապես, վաղ բրոնզի ու հետագա դարաշրջաններում լայն տարածում գտած քարե կոկիչով կալամանների մակերեսների փայլեցման պրակտիկայի սկզբնավորումը պետք է տեսնել մշակութային ավելի խորը շերտերում:

Կալամանների այս խմբի տեսակները կալաշաղախի բաղադրություն ու կառուցվածքային ձևերով իրենց ուղղակի համադրություններն ունեն Շամիրամալթի բնակավայրի⁶, Խարբերդ-Մալաթիայի շրջանների մշակութային կենտրոններում⁷, ինչպես նաև Թեկ-Հալաֆում (ոչ զոնազարդ իրեր)⁸, Գեոյ-թեպի ՆՂ շերտում⁹:

Որպես Արարատյան դաշտի վաղ երկրագործական մշակույթին տիպական կալագործության առանձնահատկություն, պետք է նշել, որ այդ նմուշները բացարձակապես զուրկ են Առաջավոր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհը շրջապատող Թեղուտի ժամանակակից մշակութային կենտրոններում այնքան տարածված հարթ հատակներից, ինչպես նաև ոչ հաճախակի հանդիպող կանթերից: Տեղին է նկատել, որ Աղջաղալա II-ի բնակատեղիի կալամանները ևս ունեն կլոր հատակներ (Աղջաղալա II-ի նյութական մնացորդները հար և նման են Թեղուտին):

Բացի որոշակի ձև ունեցող բեկորներից, պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են խեցու մնացորդներ, որոնց իսկական պատկանելությունը անհնար է որոշել: Այդպիսիներից մեկը սրճավուն, երեսապատված մակերեսներով նմուշ է, որի արտաքին մակերեսի վրա առկա են սանրած գործիքի միջոցով քաշված ակոսիկներ: Ըստ որում ակոսիկները արված են երեսապատման շերտի տակ և գնում են տարբեր ուղղություններով (էջ. 1846): Թե ինչ նպատակով են արված այդ խաղերը, առայժմ դժվար է ասել, քանի որ դրանք չունեն կանոնավոր կոմպոզիցիա և հանդիպում են մեզ մոտ ձեռքով, իսկ այլ վայրերում նաև պտտման եղանակով պատրաստված ամանների վրա: Ուսումնասիրողներից մի քանիսը այն կիրճիքն են հայտնում, որ այդ խաղերը առաջացել են թաց հղկման հետևանքով, իբր բրուտը քարե գործիքի վրա շոր կամ

³ W. Jenny, նշվ. աշխ., էջ 296:

⁴ R. Braidwood, L. Braidwood, նշվ. աշխ., էջ 509:

⁵ Նշված նյութերը պահվում են էջմիածնի գավառագիտական թանգարանում:

⁶ W. Jenny, նշվ. աշխ., էջ 288:

⁷ C. Burney, V. նշվ. աշխ., էջ 164, տախ. նո. I նկ. նո. 12, 20, 25:

⁸ W. Oppenheim, նշվ. աշխ., աղ. 25, № 8, 9:

⁹ B. Brown, նշվ. աշխ., էջ 26:

Նկ. 14. Հասարակ խեցեղենի նմուշներ:

խոտ է փաթաթել և նրանով հղկել: Սակայն սա այնքան էլ չի համոզում, քանի որ մեր ունեցած նմուշների վրա սանրաձև գործիքի հետքերը ծածկված են երեսասպատման շերտով:

Սանրաձև գործիքի թողած հետքերով կավամանների բեկորներ հայտնաբերված են նաև Մաղկունքի, Վ. Խաթունարի բլուր-բնակատեղիների վերին շերտերում, ինչպես նաև Վ. Քյուլանլու գյուղից հյուսիս Թափալարի կոշվող հնավայրում: Առաջին երկուսում հայտնաբերված նմուշներն ունեն բաց-դարչնագույն և գունաթափ-կարմրագույն մակերեսներ, իսկ Թափալարինը պատրաստված է հարդախառն կավից և ունի սև փայլեցված մակերես¹⁰:

Նման մակերեսներով հայտնաբերված են նաև Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջաններում (Մալաթիա-Մարաշի շրջաններ), որտեղի նյութերը անվանված են կաթնքարով քարթած իրեր¹¹:

Թեև Հայաստանի պղնձեքարեդարյան մշակութի հավաքածուներում դրանք քիչ են, բայց եղածն էլ ամուր հիմք է տալիս Հայաստանի ու նրա հարևան շրջանների միջև եղած մշակութային նմանությունները վեր հանելու և կոնկրետ օրինակներով ցուցադրելու համար: Առաջավոր Արևելքում ուսումնասիրված բազմաթիվ բնակատեղիներում, որոնք տարածվում են Կիլիկիայից մինչև Հյուսիսային Իրաք, հայտնաբերված են նույնանման մակերեսներով կավամաններ, որոնք պատրաստված են թե անոթով և թե պտտման եղանակով:

Եթե հնագիտական մի էքսկուրս կատարենք Հայկական լեռնաշխարհը շրջապատող մշակութային օջախներով, էլ ավելի ակնառու կոառնա կավամանների այդ տիպի տարածման մեծությունը: Նրանք հայտնի են Մերսինում¹², Տարսուսում¹³, Սաքե-Գյոզլուում¹⁴, Անտիոքի դաշտում¹⁵, Թե-Հալաֆում¹⁶, Թեփե-Գավրայում¹⁷, այնուհետև Մալաթիայից արևմուտք Մարաշի, էլիբիստանի դաշտերի մի քանի բնակատեղիներում, ինչպիսին է Գյոլհուսնը¹⁸, և այլուր:

Արժե հիշատակել, որ Անտիոքի դաշտի, Անտիտալոսի, Հյուսիսային Սիրիայի հետադոտոնները այս խեցեղենը պարունակող շերտերը աշխատանքային դործիքների ու այլ զուգահեռ նյութերի օգնությամբ թվագրում են ուշ Օբեդյան ժամանակաշրջանով, ոչ ուշ, քան 4-րդ հազարամյակի առաջին կեսը: Սակայն Չ. Բարնեյը Մալաթիայի շրջանի մակերեսից հավաքած նյութերի հիման վրա դրանք թվագրում է ավելի ուշ ժամանակով, համարելով ժամա-

¹⁰ Մաղկունքի, Վ. Խաթունարի, Թափալարի նյութերը գտնվում են ԷԳԹ ֆոնդում և ունեն № 8 և 16 կոլեկցիոն համարները:

¹¹ C. Burney, նշվ. աշխ., էջ 161:

¹² J. Garstang, նշվ. աշխ., էջ 174, № 113:

¹³ J. Goldman, և ուրիշներ, Excavations at Gözlü Küle, Tarsus, II, Princeton, 1956, էջ 77—87:

¹⁴ J. du Plat Taylor, և ուրիշներ The Excavations at Sakce (Özü, Iraq, XII, 1850 էջ 77, 95:

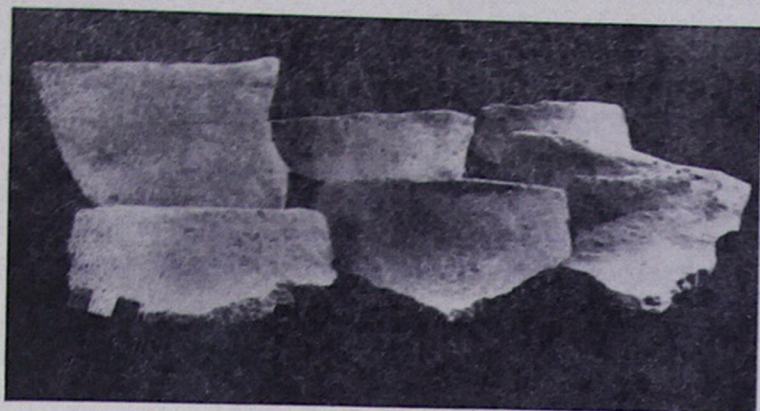
¹⁵ R. Braidwood and L. Braidwood, Excavations in the Plain of Antioch, I, O. I. P. LXI, Pl. 84, Nol. 6.

¹⁶ V. Oppenheim, „Tell-Halaf I“, die Prehistorischen Funde, Berlin, 1943, աղ. CIV, No13, աղ. XXXIII, No13, 16. und Tekst, էջ 69, 78:

¹⁷ A. Tobler, „Excav. at Tepe Gawra“, II, Philadelphia, 1948, նկ. 174, 177:

¹⁸ G. H. Brown, „Prehistoric Pottery from the Antitaurus“, Anat. St. V. 17, էջ 132, նկ. 5, 167:

նակակից Ամուկ Բ ֆազին¹⁹։ Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ բնակավայրերի քարեմած մակերեսներ ունեցող խեցեղեն պարունակող շերտերում հայտնաբերված նմուշների շարքում Ամուկ Բ ֆազին առավել տիպական Ուրուկյան երկթեր շուրթերով ամանները համարյա բացակայում են, Գ. Բրաունը գտնում է, որ առավել էիշտ կլինի նրանց ժամանակագրել Ամուկ Ե ֆազով²⁰։

Նկ. 15. Հասարակ խեցանոթների շուրթերի նմուշներ և կալամանի բռնակ։

Արարատյան դաշտում, ինչպես տեսանք, դրանք հանդիպում են ուշ նոր քարեդարյան և պղնձեդարեդարյան շերտերում։ Թվում է, որ այստեղ նրանց սկզբնավորումը պետք է տեսնել 5-րդ հազարամյակի վերջին քառորդում, որն իր գոյությունը շարունակում է մինչև 4-րդ հազարամյակի վերջը։

Հասարակ խեցեղենի բեկորների շարքում առանձին հետաքրքրություն

¹⁹ C. Burney, նշվ. աշխ., էջ 161։

²⁰ G. H. Brown, նոյ. աշխ., էջ 132։

է ներկայացնում կարմիր գույնի ավազախառն կավաշաղախ ունեցող ամանի բեկորը, որի արտաքին մակերեսի վրա առկա են բազմաթիվ փոքրիկ ուռուցիկ ելուստներ: Հստ երևույթին ամանի մակերեսը ամբողջությամբ ծածկված է եղել ալդպիսի ելուստներով (տախ. V № 3): Հետաքրքիր է, որ նման ելուստներով կավամաններ հանդիպում են մշակութային վաղ շերտերում, ինչպիսիք են Միջագետքում Հասսունա I²¹, Սիրո-Կիլիկիայում Յումուկ-թեփե²², ինչպես նաև Արարատյան հովտում՝ Մըխլ-թափա և այլ բնակատեղիները:

Այնուհետև հայտնաբերված է նաև կավամանի բռնակ, միջանցիկ անցքով: Նա ակնհայտորեն տարբերվում է հետագա ժամանակաշրջաններում լայն տարածում ստացած կիսագնդաձև կանթերից և իր կառուցվածքային ձևով հար և նման է Մերսինի²³ ու Թեյ-Հալաֆի²⁴ ստորին շերտերից հայտնի կանթերին (նկ. 15):

Խորը քառեք—Հասարակ անոթների շարքում ամենից քիչ հանդիպող նմուշներից են խորը թասերի բեկորները, որոնց համար բնորոշ են մակերեսների բաց-դարձնադույնը և կարմիրը: Որպեսզի պարզ լինեն Թեղուտի բնակատեղիից հայտնաբերված խեցանոթների ձևերը, բերենք մի քանիսի նկարագրությունը:

Թասերը, կճուճների բեկորների նման, հայտնաբերված են այնպիսի վիճակում, որ վերականգնումը կարելի է կատարել միայն մտովի: Նրանցից մեկը (էԳԹ 1159) պատրաստված է ավազախառն կավից: Կողը կոր է, շուրթի մասում հաստանում է և հակվում ներս (տախ. V, № 7):

Հարթ հատակով, կորնթարդ կողերով թասերի պատրաստման պրակտիկան Թեղուտում չէ, որ սկզբնավորվում է: Արարատյան դաշտում դրանք հայտնի են ավելի վաղ շերտերից, ինչպիսիք են Սաղկունքի, Վ. Խաթունարի²⁵, Կղզյակ-բլուրի, Մաշտոցի բլուրի²⁶, Նախիջևանի Քյուլ-թափա I²⁷ և ույլ բլուր-բնակատեղիները: Քննարկվող և ավելի ուշ ժամանակաշրջանների նման թասերի բեկորներ ունեցող բնակատեղիներ են նաև Աղջաղալա II-ը²⁸, Խարբերդ-Մալաթիայի շրջանների հուշարձանները²⁹: Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս ալդպիսի հաստացող թասեր հանդիպում են Գեոյ-թեփե-Մ³⁰, Հալաֆ³¹, Ուռուկ³², Ամուկ E ֆազից սկսած և ավարտվում F-ում³³, Կոնիայի դաշտի³⁴, Հյուսիս-Արևելյան Կովկասի Կայակենտ, Լուգովոյե³⁵ և այլ բնակատեղիներով:

21 L. Lloyd, F. Safar, "Tell-Hassune", էջ 277—286:

22 J. Garstang, նշվ. աշխ., նկ. 12; № 15:

23 C. Garstang, նշվ. աշխ., նկ. 34 և 54:

24 V. Oppenheim, նշվ. աշխ., աղ. III նկ. 18, 19:

25 Նյութերը գտնվում են էԳԹ-ում:

26 Ս. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 141, աղ. XXXIX № 7 և աղ. XL նկ. 1:

27 O. A. Абыбулаев, նշվ. աշխ., էջ 164:

28 Բ. Թորոսյանի պեղումների նյութերը պահվում են էԳԹ-ում:

29 C. Burney, նշվ. աշխ., էջ 163, նկ. № 8, 9:

30 B. Brown, նշվ. աշխ., էջ. 24, նկ. 4, № 21:

31 V. Oppenheim, նշվ. աշխ., տախ. II նկ. 16:

32 M. E. L. Mallowan, Early Mesopotamia and Iran, էջ 28—39 նկ. 14:

33 R. Braidwood and L. Braidwood, նշվ. աշխ., էջ 140, նկ. 105, № 7:

34 D. H. French, The Prehistoric Sites of Geok-Su Valley, Anat. St. NoXIII, աղ. IV, նկ. 15, աղ. XI, նկ. 18, աղ. 17, նկ. 8, էջ 177—197:

35 P. M. Мунчаев, Др. культура С.-В. Кавказа, աղ. IX, նկ. 1, 8, 19:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ հարթ հատակով, հաստացող շուրթերով
թասերը լայն տարածում են տնեցել Հայկական լեռնաշխարհի, Առաջավոր
Ասիայի, Կովկասի նորթարեղարյան-պղնձեքարեդարյան, իսկ հետագայում
նաև վաղ բրոնզեդարյան մշակույթներում:

Բացի հաստացող շուրթերով կավանոթներից, կան նաև կոր կողերով օրի-
նակներ, որոնց շուրթերը նույնպես հակված են դեպի ներս, սակայն ըն-
հաստանում (էՊՔ 786) (տախ. V, № 10):

ԷՊՔ 786-ը ի տարբերություն վերը ներկայացվածների, ունի ուռուցիկ
իրան, հաստացող, ներս հակվող շուրթի փոխարեն՝ ուղղահայաց շուրթ: Իր
ձևով, մակերեսների մշակումով այն հիշեցնում է մ.թ.ա. III հազարամյակի
թասերը, որոնք հայտնի են ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ նրա սահման-
ներից դուրս:

Թասերի խմբում առանձնապես հետաքրքիր է էՊՔ 1269-ը: Սա ցածր,
աղեղնաձև կողերով ամանի բեկոր է, որի շուրթը խիստ հակված է ներս և
ունի ալիքանման ձևավորում: Թասի այս նմուշը իր համադրությունները շունի
Հայկական լեռնաշխարհի էնեոլիթյան մշակույթում և առաջին անգամ հան-
դես է գալիս Թեղուտում:

Հասարակ թասերը սովորաբար դուրկ են դարգարանքից: Սակայն հավա-
քածուի մեջ կա մի բեկոր (էՊՔ 1264), որի կողի վրա առկա է սեղմնու եղա-
նակով արված կիսալուսնաձև փոսիկների շարք: Բեկորի թրծվածքը առույ՜, ³⁶
արտաքին մակերեսները վառ-կարմիր: Ի տարբերություն վերը նկարագրված-
ների, սրա կողերը ոչ թե կոր են, այլ դուրս փռված: Նստուկը հարթ է, իր
շրջագծով ավելի մեծ, քան թասի կողերը: Այս կավամանը իր ձևով նման է
Թել-Հույաֆի հասարակ թասերին³⁶:

Բնակատեղիի ավազախառն կավաշաղախից պատրաստված կավանոթնե-
րի հավաքածուի մեջ հատկապես շատ արժեքավոր է 13-րդ կացարանում
գտնված ծորակով թասը (էՊՔ 1848) (տախ. V, № 6): Այս ամանի արժեքը
ոչ միայն նրա հաղվազյուտությունից մեջ է, այլ այն, որ մեծապես նպաստում է
Թեղուտի մշակույթի ժամանակագրման գործին: Ամանը ունի գորշ-դարչնա-
դույն անհարթ, թաց-հարդարված մակերեսներ, բիշ կորնթարդ կողեր: Հա-
տակը, որը բացակայում է, հավանաբար հարթ է եղել: Նրա ուղիղ կտրած
շուրթից 0,5 սմ ներքև, կողի վրա ամանի ամբողջ շրջագծով անց է կացված
փոքրիկ ակոսիկ, որը կարծես շուրթը անջատում է իրանից: Ակոսից ցած,
3 սմ լայնությամբ տարված է թեք խազերով լցված գոտի, որը երկու կողմից
ավարտվում է ծորակի մոտ: Մոդակի ելուտի երկարությունը 3 սմ է, իսկ
անցքի տրամագիծը՝ 1—2: Այս անոթը իր անմիջական համադրություններն
ունի IV հազարամյակով թվագրված բնակատեղիներում, ինչպիսիք են
Վանի Շամիրամալիի I³⁷, Գեոյ-Քեփե M շերտերում³⁸:

Բացի թասերի նկարագրված տեսակներից, կան նաև փոքրիկ գավաթներ,
որոնք ունեն երկկոն և զլանաձև իրան (տախ. V, № 2,9):

Վերը նկարագրված ամանների օգտագործման բնագավառը վաղ երկրա-
գոծական տնտեսության մեջ կարող էր լինել շատ բազմազան: Նրանցից մե-

³⁶ V. Oppenheim, նշվ. աշխ., տախ. IV, նկ. 6:

³⁷ V. Jenny, նշվ. աշխ., էջ 285, № 1 և 4:

³⁸ B. Brown, նշվ. աշխ., էջ 21 և 24, նկ. № 625, 626:

ծերը կարող էին օգտագործել որպես կերակրի ամաններ, իսկ փոքրերը՝ ջուր խմելու և այլ նպատակների համար:

Սաջ—Խիստ հետաքրքրական են սաջ կոչված ամանների տեսակները, որոնց մնացորդները, իբրև կանոն, հայտնաբերվել են օջախների մոտ շատ մրոտված վիճակում:

Նրանցից է էԳԹ 1167-ը (տախ. V, № 5), որը մասնակի վերականգնված է, ունի լայն հարթ հատակ (շուրջ 44 սմ տրամագիծ), ոչ բարձր կորնթարդ, դեպի ներս հակված կող (6,5 սմ բարձրություն): Շուրթի վրա, ամանի շրջագծի մի հատվածում առկա է դեպի ներս թեքված հավելադիր մասսիվ ելուստ (8 սմ երկարություն, 6,5 սմ լայնություն): Սաջի կողը շուրթից ցած զարդարված է փոքրիկ տրամաշափի միջանցիկ անցքերի մի շարքով: Սաջի արտաքին մակերեսը խիստ անհարթ է՝ ծածկված բազմաթիվ ճաքերով: Ներսում, բնդ-հակառակը, հատակը և կողերը հղկված են քարե կոկիչներով: Հետաքրքիր է, որ դատելով ամանի արտաքին կողմի վրա եղած ճաքերի վիճակից, կարելի է կոահել նրա պատրաստման եղանակը: Սկզբում պատրաստել են լայն շրջանաձև կավացիսը և երբ այն բավականաչափ ամրացել է, ծայրերը բարձրացրել են ու դարձրել կողեր (նկ. 13,4):

Նման տեսք ունի նաև էԳԹ 789-ը (նկ. 14, № 2): Սաջի բեկորը նախորդից տարբերվում է միայն պատրաստման ձևով: Նրա հատակը պատրաստված է առանձին և այնուհետև վրան կպցված են կողերը (տախ. V, № 4):

Սաջերի բեկորներից մի քանիսի (էԳԹ 1820, 2823 և այլն) ներսի մակերեսները չեն ենթարկվել քարե կոկիչով հղկման, այլ հարդարվել են թաց շորի կամ խոտի միջոցով: Հատկանշական է նաև այն, որ նրանց կողերի վրայի անցքերը միևնույն մեծությունը չունեն: Նրանք տատանվում են 2 մմ-ից 6 մմ-ի միջև:

Կավամանների այս խմբի մեջ առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում 5-րդ կացարանում հայտնաբերվածը: Նա իր ձևով ու մակերեսների մշակման հնարանքներով առանձնապես չի տարբերվում վերը հիշատակվածներից: Սակայն նրա կողի վրա եղած բացվածքը և հատակի վրայի խսիրի դաշվածքը նրան դարձնում են բնակատեղիի կավակերտ առարկաների արժեքավոր նմուշներից մեկը: Այնուհետև հետաքրքրական են նաև սաջերի երկու բեկորներ: Նրանցից էԳԹ № 1822-ը ունի վառ կարմիր գույն: Նրա կողի վրայի ներս հակված ելուստը շատ փոքր է իր նախորդներից և ասես հիշեցնում է թռչունի գլխի ոճավորված պատկեր: Սաջերի ձևի ճիշտ վերականգնման համար շատ կարևոր էր 1967 թ. պեղված 14-րդ կացարանից գտնված նմուշը: Սրա կողերը լրիվ չեն շրջափակում օղակը, այլ շրջանի մի հատվածում աստիճանաբար ցածրանալով, մերվում են հարթ հատակի հետ: Այսպիսով, ստացվում է մի կողմը բաց իր: Թվում է, որ այսպիսի կառուցվածքով իրերը օգտագործվել են կրակի վրա հաց թխելու և չոր կերակուրներ պատրաստելու համար:

Սաջ անվանված իրերն իրենց զարգացման նախորդ էտապներն ունեն Արարատյան դաշտի նորքարեդարյան բնակավայրերից հայտնի խեցեղենի մեջ: Նրանք հայտնի են Կղզյակ-բլուր³⁹ և այլ հնավայրերում: Աղջաղալա II-ում նրանք հանդես են գալիս Թեղուտյան տիպի հնագիտական ընդհանրությամբ մեջ:

³⁹ Ս. Սարգսյան, Նշվ. աշխ., աղ. XXXIX, նկ. 1, 2:

Հայկական լեռնաշխարհը հարավից շրջափակող մշակութային օջախներում նմանատիպ խեցեղեն գրեթե չկա: Այստեղ կարելի է միայն հետաժող համադրություններ գտնել Բել-Հասսունայի, այսպես կոչված, «փխրուն իրերի» հետ⁴⁰:

Զարմանալի է, որ սաշերի նման տիպեր հանդես են գալիս Հյուսիսարևելյան Կովկասի մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի հնավայրերում, որտեղ դրանք առկա են Հայկական լեռնաշխարհի վրա բրոնզեդարյան ժամանակների տիպերին պատկանող կոմպլեքսներում:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, կավամանների այս տեսակը սկիզբ առնելով Արարատյան դաշտի նորքարեդարյան շերտերում, հետագա զարգացում է ապրում պղնձեքարեդարյան ու վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի դարաշրջաններում:

ՀԱՐԴԱԽԱՌՆ ԽԵՅԵՂԵՆ

Հնավայրի խեցեղեն առարկաների մյուս խումբը բաղկացած է հարդախառն կավաշաղախով պատրաստված ամանների բեկորներից, որոնք պատկանում են տարբեր տեսակի անոթների: Այսպիսի կավաշաղախ ունեցող խեցու բեկորների քանակը ավելի քիչ է, քան վերը ներկայացվածները: Յուրաքանչյուր կացարանում հանդիպում են 1—2 ամանի պատկանող այսպիսի բեկորներ: Սրանց համար բնորոշ են դեղին, գունաթափ-դարձնագույն, անգորսապատ կամ քարե կոկիչով հղկված մակերեսները, որոնց վրա առկա են կավաշաղախի մեջ եղած մանրացված հարդի այրումից առաջացած հետքեր: Կտրվածքում խեցին վարդագույն է ու կենտրոնում ունի գորշագույն շերտ: Լավ թրծելու, մակերեսները խնամքով մշակելու հետևանքով այս խմբի կավանոթները ավելի բարետես են, քան հասարակ խեցու նմուշները:

Ըստ պատկանելության սրանք կարասներ, տարբեր ձևի կճուճներ ու ամփսններ են:

Կարասները հայտնաբերվել են համարյա բոլոր կացարաններում, սրանց մնացորդները ևս մեծ կամ փոքր բեկորներ են: Չնայած դրան, մտովի հնարավոր է վերականգնել նրանց իսկական տեսքը: Կարասների համար բնորոշ է բերանի լայն բացվածքը, որի տրամագիծը հաճախ հավասար է իրանի տրամագծին: Նրանք ունեն հաստ, դուրս ճկված, քառակող կամ գլանաձև շուրթ, դեպի կտր հատակը նեղացող իրան (տախ. VI, № 1—4):

Այս տիպի խեցեղենի նմուշներից հատկապես բնորոշ է առաջին կացարանի Ֆրադմենտը: Նա ունի լայն բերան, գլանաձև հաստ շուրթ, դուրս թեքված պսակ: Մակերեսը երեսապատված է դեղին և կարմիր երանգներ ունեցող անգորի բարակ շերտով, որը ենթարկվել է փայլեցման քարե կոկիչով: Ներսը հարդարված է աշխատանքային լայնաբերան գործիքով: Նրա բկից ցած իրանի ուսը զարդարված է կետավոր խաչապատկեր զարդով, իսկ նույն բեկորի շուրթի վրա առկա է երեք կտրված գծերով արված զարդ: Ըստ երևույթին, այս զարդախումբը պարբերաբար կրկնվել է: Նրա ներսի կողմում պահպանվել էին կարմիր ներկի մնացորդներ՝ 1—2 մմ հաստությու՞ն ունեցող շերտով: Բերանի տրամագիծը շուրջ 40 սմ է, շուրթի հաստությունը՝ 2, լայն կողի հաստությունը՝ 1,5 (տախ. VI, № 1): Կարասի ներսում ներկի (օխրա)

⁴⁰ L. Lloyd and F. Safar, Նշվ. աշխ., 1945, էջ 277:

Հայտնաբերումը վկայում է, որ բնակիչները իրենց բնակարանների պատերն ու կավամանները զարդարելու անհրաժեշտ ներկը պատրաստել ու պահեստավորել են հետագա օգտագործման համար:

Նկ. 16. Հարդախառն կավաշաղախից պատրաստված խեցանոթների նմուշներ:

Քացի դեղին անգորապատ մակերեսներով կարասների բեկորներից, պեղվալայրում հայտնաբերվել են նաև խամրած-կարմիր, բաց-դեղնավուն փայլեցված մակերեսներով բեկորներ, որոնք իրենց կառուցվածքով առանձնապես չեն տարբերվում վերը նկարագրվածից (էԳԹ 1817, 1229, 1237, 776, 767, 1806, 1807 և այլն):

Կարասների բեկորների մեջ առկա են նաև տեսակներ, որոնք իրենց ձևով տարբերվում են վերը նկարագրված նմուշից: Այդպիսիներից մեկը ունի փքուն ուռուցիկ իրան, քիչ դուրս թեքված շուրթ, որոնց մակերեսները կոկիչով փայլեցված են:

Կարաս անվանված ամանների մնացորդների մեջ շատ արժեքավոր է նաև երկրորդ պեղվալայրից հայտնաբերված դեղին անգորապատ մակերեսով մեծ ամանի շուրթի բեկորը: Նրա իրանի ուսերը զարդարված են սև ներկով

նկարված փոքրիկ խաչով: Ըստ երևույթին, այդպիսի պատկերներ ամանի ուտերին շատ են եղել, որոնք մեզ չեն հասել (տախ. X 8):

Նյնևով կարասների բեկորների մեծությունից, կարող ենք ասել, որ դրանք ունեցել են շուրջ 30—35 սմ բարձրություն, 50 սմ լայնություն: Բեկորների հաստությունը ամանի տարբեր մասերում տարբեր է (1-ից մինչև 2սմ): Քառակող շուրջը վերին մասում երբեմն ունի փոքրիկ ակոսիկ (նկ. 16. 1):

Կարասների մեծ և ամուր շուրջների առկայությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ծառայել են որպես բռնակներ՝ ամանը տեղաշարժելու համար: Կարասների ֆունկցիոնալ դերը Թեոդատի երկրագործների տնտեսության մեջ կարող էր լինել շատ կարևոր, որովհետև նրանք հարմար են հացահատիկ, ալյուր և այլ սննդամթերքներ ամբարելու համար: Մեծ ամանների գոյությունը բնակատեղիի ուսումնասիրված բոլոր կացարաններում ցույց է տալիս նաև այն, որ նրանք իրենց արտադրանքի մի մասը հնարավորություն են ունեցել պահեստավորելու իրենց իսկ հյուղակում դրված կարասի մեջ: Նման իրականությունը մի անգամ ևս բացահայտում է տոհմիկ երկրագործների աշխատանքն արտադրողականության համեմատաբար բարձր մակարդակը, որը նրանց հնարավորություն է տվել ունենալ պահեստի սննդամթերք, առանձին բնտանիքով տնօրինելու համար: Հարգախառն կավաշաղկապից պատրաստված կարասները Արարատյան դաշտում և Հայկական լեռնաշխարհի՝ Թեոդատին ժամանակակից բնակատեղիներում շատ տարածված են եղել: Նրանք հայտնի են Նախիջևանի Քյուլ-Քափա I շերտերում⁴¹, Վանի Շամիրամալթի⁴², Ղազախի բնակատեղիներում⁴³, Հայաստանից դուրս դրանք հանդիպում են էնեոլիթյան բազմաթիվ բնակատեղիներում⁴⁴:

Ափսեհներ և խորը քասեր—Հարգախառն կավաշաղկապից պատրաստված առարկաների շարքում բավականին մեծ թիվ են կազմում նաև տարբեր չափի ափսեհների ու խորը թասերի բեկորները: Այս տիպի կավամանների համար բնորոշ են նախ և առաջ խնամքով մշակված գունաթափ-գարշնագույն, կարմիր և այլ երանգների մակերեսները, որոնք մասամբ հղկված են քարե կոկիլիշով: Թրծումը կատարված է կայուն ջերմաստիճանի պայմաններում, որի հետևանքով կտրվածքում խեցին ունի վարդագույն, դորշ, մի գնպեղում միայն սև գույն: Փոված կողերով ոչ խորը ափսեհներն ունեն կլոր հատակ: Կողերը ավարտվում են ներս հակվող գեղեցիկ բարակող շուրթի պսակով: Կտրվածքը դիտելիս թվում է, թե նրանք շուրթի մասում ունեն ներս հակված ելուստ: Շուրթի պսակի տակից մի քանի բեկորների վրա առկա են մատով արված ակոսիկներ, որոնք անցնում են ափսեհի ամբողջ շրջագծով: Ակոսը ավելի է ընդգծում շուրթի և իրանի համաչափությունը: Ափսեհներից մի քանիսի արտաքին կողերին սեղմման հղանակով արված են կիսալուսնաձև փոսիկներ, որոնք իրենց ձևով կարծես կրկնում են կարասների վրայի դարդերը (նկ. 16. 2): Մակերեսների մշակման պրոցեսի մեջ հետաքրքիր է այն, որ քարե կոկիլիշով հղկման ժամանակ կավագործը աշխատել է ոչ միայն հղկել ամանը, այլև միաժամանակ՝ զարդարել: Նվ երբ բեկորը ուղադրվումը

⁴¹ О. А. Абибулаев, Раскопки холма Кюль-тепе близ Нахичевани, МИА, № 67, էջ 445—451:

⁴² V. Janny, նշվ. աշխ., էջ 284, նկ. 44, 7:

⁴³ Н. Г. Нариманов, Г. С. Исмаилов, նշվ. աշխ., էջ 150, նկ. 1, № 8:

⁴⁴ А. Tobler, նշվ. աշխ., էջ 132:

զննվում է, ի հայտ են գալիս կոկիչի գորշ կամ սրճագույն հետագծերը, որոնք արված են այն պարզ մտադրությամբ, որպեսզի առաջանա ցանցաձև լցված շեղանկյունիների պատկեր: Կավամանների զարդարման այս եղանակը հնագիտությանը հայտնի է Սիրո-Կիլիկյան նեոլիթյան և Հյուսիս-Միջագետքի⁵⁴ վաղ երկրագործական բնակատեղիներից: Ավելի ուշ ժամանակներում այս եղանակը լայն տարածում է ստանում Հայկական լեռնաշխարհի ուշ բրոնզեդարյան մշակույթի մեջ: Կան թասեր, որոնց հատակներին կոկիչի օգնությամբ ներկ է քսված (նմուշը ներկայացված է գունազարդ խեցեղենի բաժնում):

Բացի սրանցից, նույն հորինվածքն ունեցող, բայց ավելի փոքր չափի ափսեներից մի քանիսի հատակներին ներսի կողմից արված են կլոր փոսիկներ: Ափսեների չափերը տարբեր են, նրանց շուրթերի բացվածքի տրամագծերը տատանվում են 15—35 սմ-ի միջև, խորությունները՝ 3—7-ի: Որպեսզի ավելի պարզ լինի այս առարկաների ճիշտ կառուցվածքը, ներկայացնենք նրանցից առավել բնորոշները:

Բնակատեղիի պեղումների միջոցով ձեռք բերված ափսեները, ըստ իրենց չափերի, կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ մեծ, միջին և փոքր: Մեծ ամաններն ունեն 30—35 սմ տրամագիծ, 6—7 սմ բարձրություն, կողերը հաստ են՝ փռված: Այդպիսիներից են էԳԹ 1698-ը և այլն: Մեծ ափսեների մեջ կան նաև տարբերակներ, որոնց կողը և շուրթը քիչ տարբերվում են վերը հիշատակվածներից: Օրինակ, էԳԹ 762-ի շուրթը կարծես թեք կտրված է դրսի կողմում, շուրթից ցած առկա է ցածր հավելադիր նեղ գոտի: Այս նմուշը իր նմանը չունի բնակավայրում և հիշեցնում է Թեկ-Հալաֆից հայտնաբերվածը⁵⁶:

Միջին չափի ափսեները իրենց ձևով բոլորովին չեն տարբերվում մեծերից: Նրանց բերանի բացվածքի տրամագիծը 20—26 սմ է, բարձրությունը՝ 4—6: Այսպիսի ամաններից մեկի ներսում պահպանվել էին կարմիր ներկի մնացորդներ, որոնք լցված էին կավաշաղախի մեջ եղած հարդի այրման հետևանքով առաջացած փոսիկների մեջ (էԳԹ 1671): Սա ցույց է տալիս, որ Թեղուտի բնակիչները այդպիսի ամանները օգտագործել են ներկեր տրորելու համար: Կավամանների այս շարքի բեկորները կրում են էԳԹ 783, 785 և այլ համարներ (տախ. VII № 6):

Առավել հետաքրքիր են փոքր տեսակները: Նրանք ունեն բարակ կողեր, նուրբ, ներս հակված շուրթեր, կլոր հատակ: Հատակներին առկա են փոքրիկ փոսիկներ: Նրանց բերանի բացվածքի տրամագծի մեծությունը շուրջ 15 սմ է: Այդպիսիներից մեկը (էԳԹ 1071) ունի 14 սմ տրամագիծ, 3,5 սմ բարձրություն: Ամանը վերականգնված է: Նույնպիսի ամանների բեկորներ են նաև էԳԹ 1742, 1741 և այլն: Կան նաև փոքրիկ ափսեներ, որոնց արտաքին կողմում առկա են կիսալուսնաձև փոսիկներով զարդեր (էԳԹ 1740, 1741 և այլն), (տախ. VII № 2):

Այս ամանները հավանաբար օգտագործվել են որպես կերակրի ափսեներ: Ներս հակված կողերով նման կավամաններ հայտնաբերված են նաև Աղջաղալա II բնակատեղիում, ինչպես նաև Վ. Խաթունարխի բլուր-բնա-

⁵⁴ R. Braidwood and L. Braidwood, նշվ. աշխ., աղ. 84, նկ. 12:

⁵⁶ V. Oppenheim, նշվ. աշխ., աղ. XXXI, № 13:

կատեղիի վերին շերտում: Հարդախառն կավաշաղախից պատրաստված ներս հակված շուրթերով բաց ափսեններ հայտնաբերված են նաև Առաջավոր Ասիայի մի շարք բնակատեղիներում՝ Գեոլ-թեփե (Իրանում)⁴⁷, Թեփե-Գավրան (Հյուսիսային Իրաքում)⁴⁸, Թել-Հավաֆ (Հյուսիսային Միջագետքում)⁴⁹, Սիրո-կիլիկյան հուշարձաններ⁵⁰ (Անտիոքի դաշտում):

Հետաքրքիր է նկատել, որ այս կառուցվածքով ամաններ Հայաստանի մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի մշակույթում համարյա բացակայում են:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ հարդախառն կավից պատրաստված ամանները իրենց համադրություններն ունեն Հայկական լեռնաշխարհի ու Առաջավոր Ասիայի նյութերի մեջ:

Բացի փոխած կողերով ափսեններից, հավաքածուի մեջ առկա են նաև խորը թասերի բեկորներ, որոնք իրենց կավաշաղախի բաղադրությամբ, մակերևույթի մշակման կատարելությամբ չեն տարբերվում ափսեններից: Սակայն իրենց ձևով առանձնանում են որպես կավամանների նոր տեսակ: Այդպիսի նմուշներից մեկը (էԳԹ 1698) ունի բարակ և նուրբ սղեղնաձև կողեր, որոնք ավարտվում են կտրված շուրթով: Հատակը հարթ է: Արտաքին բաց-դարչնագույն և ներքին գունաթափ-վարդագույն մակերեսները հղկված են բարե կոկիչով, ըստ որում կոկիչի հետքերը ամբողջովին չեն ծածկում ամանի մակերեսները, այլ՝ տեղ-տեղ, որի հետևանքով էլ ամանի մակերեսին մնացել են բազմաթիվ անհարթություններ: Թրծումը կատարված է բավականաչափ բարձրորակ, իսկ միջուկներն ու մակերեսները միևնույն գույնի են: Կողի բարձրությունը 12 սմ է, բերանի տրամագիծը՝ մոտ 17: Իր կառուցվածքով թասը հիշեցնում է Թեփե-Գավրայի⁵¹ և Պիշիլի-թեփեի⁵² կիսա-սֆերիկ թասերի, միայն այն տարբերություններ, որ Պիշիլի-թեփեի օրինակները գունազարդված են (տախ. VII, № 3):

Հետաքրքիր է, օրինակ, նաև էԳԹ 1676-ը: Սա ևս մյուսների նման պատրաստված է հարդախառն կավից, ունի վառ-կարմիր փալլեցված մակերես: Կողը, ի տարբերություն մյուսների, ոչ թե կոր է, այլ ուղիղ, և շուրթի մասում բարակվում է: Թասի ամբողջական ձևը հնարավոր չէ ստույգ վերականգնել: Թեղուտում այս օրինակը եղակի է և իր գունային հատկանիշներով հիշեցնում է Իրանական սարահարթի Սիալկ բնակավայրին հատուկ տեսակները, որպիսիք հանդես են գալիս նաև Վանի Շամիրամալթիի, Գեոլ-թեփե, Մուղան-Ղարաբաղի դաշտի հուշարձաններում: Թեղուտում նրա առկայությունը ցույց է տալիս, որ վերը նշված հուշարձանները վերաբերում են միևնույն ժամանակին, և նրանց միջև գոյություն են ունեցել սերտ կապեր:

ԿՈՆՈՆԵՐ—Հարդախառն շաղախից պատրաստված խեցեղենի մյուս խումբը բաղկացած է տարբեր ձևի կճուճների բեկորներից: Նրանց համար, ինչպես կարասներին ու թասերին, բնորոշ են բաց-կարմիր, գունաթափ-դարչնագույն և դեղին անգորսապատ ու կոկիչով հղկված մակերեսները: Ըստ որում, հղկումը կատարված է մինչև փալլելու աստիճան:

⁴⁷ B. Brown, նշվ. աշխ., էջ 22, նկ. 5, 13, 44. Ինչպես նաև էջ 24, 177, 353:

⁴⁸ A. Tobler, նշվ. աշխ., ադ. CXXX, նկ. 100:

⁴⁹ V. Oppenheim, նշվ. աշխ., ադ. XXXIII, նկ. 16:

⁵⁰ R. Braidwood, նշվ. աշխ., էջ 140, նկ. 105, № 13:

⁵¹ A. Tobler, նշվ. աշխ., ադ. CXIX, նկ. 76:

⁵² R. Dyson and G. Young, նշվ. աշխ., էջ 21—22:

Անհրաժեշտ է նշել, որ պեղված յուրաքանչյուր կացարանում, հար-
դախառն կավից պատրաստված մյուս ամանների նման, հայտնաբերված են
մեկ կամ երկու կճուճների պատկանող բեկորներ:

Կավամանների այս խմբի համար հատկանշական են ոչ շատ բարձր,
թեք բացվող վիզը, ուռուցիկ, գնդաձև փքուն իրանները, կլոր հատակները:
Շուրթերի պսակները արտաքին կողմից թեք կտրված են: Ամանների բերանի
ներսի կողմը իրանի նման հղկված է քարե կոկիչով, իսկ վզի արտաքին մասը
հարդարված է թաց հղկման եղանակով: Արժե նկատել նաև այն, որ վզերի
վրա առկա են բրուտի մատների հորիզոնական հետքեր, որոնց վիճակը
հուշում է ամանների՝ պտտման եղանակով պատրաստված լինելու մասին:
Բացի թեք կտրած շուրթի պսակներից, կան նաև սովորական կտրվածքով
կլոր շուրթեր, որոնք տիպական են գլանաձև վզերին:

Ոչ գունազարդ, առանց կանթերի այս կավամանների շահերը տարբեր
են: Նրանց բերանի բացվածքի մեծությունը 13—15 սմ է, բարձրությունը՝
30, վզի բարձրությունը՝ 3—6: Ինչպես բնակատեղիի խեցեգործական արհես-
տի մյուս առարկաների, այնպես էլ այս կճուճների համար բնորոշ է սեղ-
մելու եղանակով արված պարզ, կիսալուսնաձև կետերով զարդարանքը: Մի
դեպքում կետերը շարված են հորիզոնական դիրքով, մյուս դեպքում՝ դա-
սավորված են հռանկյունաձև, ինչպես թասերի ու կարասների վրա (տախ.
VI, № 6, 7, 8):

Խեցեղենի այս խմբի առավել բնորոշ նմուշները, նախորդների նման,
հայտնաբերված են բեկորներով: Նրանցից միայն մեկը հնարավոր եղավ
մասամբ վերականգնել: Չնայած այս վիճակին, հավաքածուի մեջ կան բե-
կորներ, որոնք օգնում են կավագործական արտադրանքի բնորոշ ձևերը
ճանաչելու գործին:

ԷԳԹ № 1810-ը մասամբ վերականգնված կավանոթ է, ունի 30 սմ
բարձրություն, դեպի դուրս բացվող 3 սմ բարձրությամբ, 15 սմ տրամագծով
գլանաձև շուրթ, համեմատաբար նեղ վիզ: Իրանը գնդաձև է: Բաց-կարմիր,
գունաթափ-դարչնագույն երանգներով իրանի մակերեսը փայլեցված է քարե
կոկիչով, իսկ ներսի մակերեսը թաց հղկված է (տախ. VI, № 5):

ԷԳԹ № 1695-ը բաց-կարմիր արտաքին մակերեսով, ուղիղ կանգնած,
գնդաձև իրանով փոքրիկ կճուճի բեկոր է: Նրա շուրթի ներսում, բերանի
բացվածքի ողջ շրջագծով արված է ոչ շատ լայն ակոսիկ, ըստ երևույթին
ամանի խուփի համար: Մակերեսին առկա են կոկիչի հետքեր: Իրանի ուսե-
րը զարդարված են եղունգով արված կիսալուսնաձև կետերի շարքով:
Կճուճների մեջ այս անոթի նշանակությունը հատկապես մեծ է այն իմաս-
տով, որ նրա վրա ավելի լավ են նկատվում պտտման եղանակով պատրաս-
տելու հետքերը: Արժե հիշեցնել, որ Հայաստանի այլ հնավայրերից ևս, ինչ-
պիսին է Շամիրամալթին⁵³, հայտնաբերված են նույնանման եղանակով
պատրաստված ամանների բեկորներ, որոնք հիմք են տալիս մտածելու, որ
Հայաստանում արդեն հայտնի էր կավամանների պատրաստման պտտման
եղանակը:

Նույնանման կավամանի բեկոր է նաև ԷԳԹ. 1812-ը, միայն այն տար-
բերությամբ, որ նրա մակերեսի վրա կոկիչի հետքերը ծիրանագույն են:

⁵³ V. Jenny, Նշվ. աշխ., էջ 288: Նմուշը հայտնաբերված է Շամիրամալթիի առաջին
շերտերում:

Կավանդների շարքում առանձնապես հետաքրքիր են զնդին անգոր-
պատ մակերեսներով կմուռի բեկորները, որոնք ունեն ցածր (2 սմ) բարձրու-
թյամբ շուրթ, ուռուցիկ զնդաձև իրան: Ամանի իրանի և վզի միացման տե-
ղում առկա է ոչ խոր ակոս: Իրանի ուսերը զարգացած են եզունգով արված
կիսալուսնաձև կետերով: Արտաքին մակերեսը, ի տարբերություն վերը հի-
շատակվածների, ավելի անհարթ է, խորզուրուրդ, սակայն անգորի նուրբ,
բարակ շերտը և քարե կոկիչի միջոցով փայլեցումը նրան տվել են որոշ
ներություն (ԷԳԲ. 1913):

Պետք է ավելացնել նաև, որ անգորով նրհասպատված մակերեսի վրա
ևս առկա են մանրացված հարդի՝ այլման հետևանքով առաջացած հետքեր:

Կմուռների բեկորների մեջ կան նաև տեսակներ, որոնք ներկայանում
են բավականին անհարթ մակերեսներով, չնայած ենթակվել են հզղման
քարե կոկիչով: Նրանցից էԳԲ. 1911-ը ունի խիստ դուրս թեքված ցածր
շուրթ, որը, ըստ երևութի, ծառայել է որպես բռնակ:

Բացի փոխված շուրթեր ունեցողներից, հավաքածուի մեջ կան նաև գլա-
նաձև վզով կմուռներ, որոնք վերը նկարագրվածներից տարբերվում են միայն
վզի կառուցվածքով: Այդպիսիներից էԳԲ. 1238-ը ունի զնդին անգորա-
պատ փայլուն մակերես:

Առանձնապես ուշադրության է արժանի Յ-րդ կացարանից հայտնաբեր-
ված փոքրիկ կմուռի բեկորը: Այն ունի ցածր՝ 1,5 սմ բարձրությամբ զնայի
դուրս բացվող շուրթ, զնդաձև իրան, բաց-դարչնադուրս մակերեսներ:

Իրենց կավաշաղախի բաղադրությամբ, մակերեսների մշակմամբ և ձևե-
րով կավամանների այս խմբի տեսակները ուղղակի համադրություններ
ունեն Արարատյան դաշտի Աղշաղալա II, Նախիջևանի Քյուլ-Սափա I⁵⁴,
Վանի Շամիրամայի⁵⁵, Խարբերդ-Մալաթիայի⁵⁶, Ղաղախի բնակավայրի⁵⁷,
Մուղան-Ղարաբաղի⁵⁸ ու Պարսկական սարահարթի Գեոլ-թեփե M⁵⁹, Պիլի-
թեփե⁶⁰, Իրաքի Թեփե-Գավրայի⁶¹ և այլ հնավայրերի նյութերի մեջ: Հե-
տաքրքիր է, որ զույլություն ունեն որոշակի նմանություններ էաև Թել-Հալաֆի
ու Թեղուտի նմուշների մեջ, ըստ որում այդ նմանությունները իրենց հորին-
վածքի մեջ են:

Այսպես, էԳԲ. 1910-ը համեմատվում է Թել-Հալաֆի (օրինակ XXXI
տախտակի № 14), ինչպես նաև Օրեյդյան մշակույթի տարածված օջախնե-
րից հայտնի նմուշների հետ⁶²:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ մ.թ.ա. IV հազարամյակին հատուկ,
Առաջավոր Արևելքում լայն տարածում գտած հարդախոն կավաշաղախից

⁵⁴ О. А. Абибулаев, Раскопки холма Кюль-тепе близ Нахичевани в 1955 г., МИА, 67, 1958.

⁵⁵ V. Jenny, նշվ. աշխ., էջ 284, (Häcksel Keramik):

⁵⁶ C. Burney, նշվ. աշխ., էջ 161—163.

⁵⁷ И. Г. Нариманов, Г. С. Исмаилов, նշվ. աշխ., էջ 151, ինչպես նաև И. Г. Нарима-
нов, Керамика древнего поселения вблизи городища Оран-Кала, МИА, № 125, էջ 37, 1965.

⁵⁸ А. А. Иессен, Из исторического прошлого Милско-Карабахской степи, МИА, № 125, էջ 10—16.

⁵⁹ B. Brown, նշվ. աշխ., տեքստ էջ. 20 և նկ. 5 նո. 153, նկ. 6, 171.

⁶⁰ R. Dyson and G. Young, նշվ. աշխ., էջ 22.

⁶¹ A. Tobler, նշվ. աշխ., էջ 41—47.

⁶² Г. Чайлд, նշվ. աշխ., աղ. ХС, նկ. 96.

պատրաստված ամանները լայնորեն տարածված են եղել նաև Արարատյան դաշտում, ինչպես և ողջ Հայկական լեռնաշխարհում, մի հանգամանք, որը վկայում է մի կողմից մ.թ.ա. 5—4-րդ հազարամյակներում Հայաստանի ու նրա շրջապատող շրջանների միջև եղած մշակութային ընդհանրությունների, մյուս կողմից՝ լեռնաշխարհի տեղական ավելի հին ավանդությունների անխաթար շարունակումը: Վերջինի համար հիմք է ծառայում կերամիկայի զարգացման համամասնությունը, զարգացումը, որոնք առկա են ինչպես ուշ նոր քարեդարյան, այնպես էլ Թեոդոտի հասարակ ու հարգախառն կավաշաղախ ունեցող խեցեղենի օրինակների վրա:

ՀԱՄԵՄԱՏԱՐԱՐ ՄԱՔՈՒՐ ԿԱՎԱՇԱՂԱԽ ՈՒՆԵՅՈՂ ԽԵՑԵՂԵՆ

Բնակատեղիի պեղումներով ձեռք բերված խեցեղենի մեջ իրենց առանձնահատուկ տեղն ունեն համեմատաբար մաքուր կավաշաղախից պատրաստված կավանոթները, որոնք իրենց պատրաստման, մակերեսների մշակման կատարելությամբ ու ընդհանուր տեսքով ներկայացնում են հնավայրի խեցեգործական արտադրանքի լավագույն տեսակները: Նրանցից մի քանիսի վրա առկա են գունազարդման հետքեր, իսկ մեծագույն մասը անզարդ է:

Անզարդ կավամանների խմբի համար բնորոշ են ծիրանավուն, բացդարչնագույն, կաթնագույն գեղեցիկ, նուրբ հղկված մակերեսները: Միջուկներն ունեն վարդագույն և կարմիր գույն, որն արդյունք է բարձրորակ թրծման: Որպես ողջ հավաքածուում առանձնահատուկ երևույթ, պետք է նշել, որ այս տեսակի կավամանների հատակները ոչ թե կլոր են, այլ հարթ: Իրենց ձևերով նրանք շքեղ սափորների, խնոցիանման անոթների, երկկոն իրանով զավաթների մասեր են: Հայտնաբերված բեկորներից ամբողջական տեսքի բերված կավամանների մի քանի օրինակներով հնարավոր եղավ պարզել նրանց կառուցվածքը, որոնք ավելի ընդարձակեցին մեր պատկերացումները Հայկական լեռնաշխարհի վաղ երկրագործական ժամանակաշրջանի խեցեգործական արտադրանքի առավել քիչ հայտնի տիպերի մասին:

Վերականգնված օրինակներից էԳԹ. 1061-ը ունի բարձր վիզ, գեղեցիկ փուլած շուրթ, ուռուցիկ իրան, փոքրիկ հարթ հատակ: Գունաթափ-կարմիր, դարչնագույն երանգներով ծածկված մակերեսը խնամքով փայլեցված է: Վիզը արտաքին կողմից թաց-հարդարված է, իսկ ներսը փայլեցված է բարեկրկնով: Սափորն ունի 17 սմ բարձրություն, 14 սմ իրանի տրամագիծ: Վզի բացվածքը շուրթի մոտ 10,5 սմ է, իսկ ստորին, իրանի հետ միացման տեղում՝ 7 սմ (տախ. VIII № 1):

Նույնանման, բայց ավելի փոքր սափորի մաս է էԳԹ. 1065-ը: Սա ունի դարչնագույն, բարեկրկնով փայլեցված մակերես, բարձր վիզ: Ամանը թերի է: Վզի բարձրությունը 3 սմ է, շուրթի տրամագիծը՝ 6 (տախ. VIII, № 2):

Հետաքրքիր է նկատել, որ բարձր վզերից մի քանիսի արտաքին մակերեսին երբեմն առկա են հորիզոնական լայն ակոսիկներ, որոնք ամանի կտրվածքում երևում են ալիքաձև: Այսպիսի ալիքաձև շուրթերի կառուցվածք ունեն նաև Թեոդոտի սեղմված և փուլած շուրթերով շքեղ սափորները⁶³:

⁶³ V. Oppenheim, նշվ. աշխ., աղ. XIV, նկ. 11:

Սափորներին շուրթների մնացորդների մեջ հատկապես ուշագրավ է էԳԹ 1244-ը: Սա, ի տարբերություն վերը ներկայացվածների, պատրաստված է մանրացված ավազի և կավի խառնուրդից: Նրա արտաքին փայլեցված մակերևան ունի սև գույն, իսկ ներսը բաց-սրնավուն է: Բնկորի շուրթի պլակը շարված է, սակայն կնկելով նրա ընդհանուր ձևից, կարող ենք ասել, որ այն կել է դուրս ճկված: Իր կառուցվածքով շուրթի այս բնկորը կապվում է վերը նկարագրված սափորների հետ, միաժամանակ սերտորեն աղերսվում է մ.թ.ա. III հազարամյակի խեցեղենին: Նկատի է առնվում սև փայլեցված մակերեսը, տարագույն աստոր , մանրացված ավազի խառնուրդը (տախ. VIII, № 3):

Ինչպես կտեսնենք հետագայում, III հազարամյակի խեցեղեն հիշեցնող նմուշների մեջ սա միակը չէ:

Սափորներն իրենց ձևերով, մակերեսների մշակման կատարելությամբ առանձնանալով քնակատեղիի մասսայական խեցեղենից, համադրվում են մի կողմից Հյուսիսային Միջագետքում բուն Հալաֆյան մշակույթային կենտրոններում, մյուս կողմից Հալաֆյան մշակույթի տարածման հեռավոր վայրերում հայտնաբերված նմուշների հետ: Եթե Հալաֆում նրանք մեծ մասամբ գունազարդ են, ապա եզրային տարածքներում, ինչպիսիք են Անտիոքի դաշտը, Կիլիկիան, Վանի ավազանը (Շամիրամալթի և այլն), հիմնականում անզարդ են: Նման երևույթը, թվում է, պետք է դիտել որպես մշակույթի կենտրոնի և եզրային (տարածման) վայրերի միջև եղած փոխազդեցության և փոխադարձ կապերի արտահայտության ձև: Արարատյան դաշտում դրանց դրույթունը որոշակիորեն ցույց է տալիս, որ Հայկական լեռնաշխարհի Վանի ավազանի, Խարբերդ-Մալաթիայի շրջանների հետ միասին Արարատյան հովիտը ևս մտել է իր ժամանակին Հյուսիսային Միջագետքի բարձր զարգացած Հալաֆյան մշակույթի տարածման շրջանակների մեջ:

Կավամանների մյուս տեսակը ներկայանում է նույնանման կավաշաղախից պատրաստված տակառաձև անոթների բնկորներով, որոնցից վերականգնված է էԳԹ 1006-ը: Ունի երկարավուն, բերանի և հատակի մասում նեղացող իրան, հարթ հատակ: Բերանի անցքը բացված է ուղղակի իրանի վերին մասում, բարձրությունը 14 սմ է, իրանի տրամագիծը՝ 11, բերանի բացվածքը՝ 5 (տախ. VIII, № 4):

Եթե սափորները առավել շատ համադրվում են Հալաֆյան նմուշների հետ, ապա այս տեսակը իր ուղղակի համադրությունն ունի օբեյդյան նյութերում, որոնք հայտնի են Միջագետքի Ուր, Ուրուկ⁶⁴ և այլ քաղաքներից: Այս հանգամանքն, անշուշտ, օգնելու է Հալաֆ-Օբեյդյան մշակույթի տարածմանը հեռավոր վայրերում, այդ թվում նաև Հայկական լեռնաշխարհում, փոխանցման ժամանակաշրջանի առանձնահատկությունները բիշ թե շատ ճանաչելու գործին:

Այս խեցեղենի մյուս տեսակը ներկայացվում է գավաթների երեք բնկորով: Նրանց համար բնորոշ են բաց-գորշնագույն և կաթնագույն փայլեցված մակերեսները, երկկոն իրանները, վարդագույն միջուկները:

Նրանցից էԳԹ 1070-ը ունի գեղեցիկ, դուրս ճկված շուրթ, նուրբ փայլեցված ողորկ մակերես, երկկոն իրան: Հատակը բացակայում է: Հետաքրքիր է, որ նրա իրանի վերին կեսը ավելի երկար է, քան ստորինը: Վերին

⁶⁴ Г. Чайлд, *Удп. азп.,* т. 96, № XC:

կեսի երկարութիւնը 5 սմ է (տախ. VIII, № 6): Մյուս բեկորը բաց-դարչնա-գույն է, բարակ շուրթերով, իրանի վերին կեսի ներս հակվածութիւմբ: Վզի բարձրութիւնը 2,5 սմ է (տախ. VIII, № 5):

Մյուս բեկորի վրա շատ լավ նկատվում է երկկոն իրանի ձևը:

Արժե նկատել, որ գավաթների ձևերը, սափորների նման, որոշ շափով հիշեցնում են երրորդ հազարամյակի խեցեղենի տիպերը:

Բարձրորակ խեցեղենի մեջ հատկապես ուշագրավ են կայծքարի կամ խամրած կանաչ գույնի խեցու բեկորները: Դրանցից էՊԹ 1705-ը հաթ հատկով ստորին մասի բեկոր է:

Ներկայացված խեցեղեն առարկաները զատվելով բնականայրի մնացած կավամաններից, սերտորեն կապված են Հալաֆյան-Օբեյդյան մշակութային օջախներից հայտնի տեսակների հետ: Ըստ երևույթին, նրանք Արարատյան դաշտ են թափանցել Հյուսիսային Միջագետքի կենտրոնների հետ ունեցած փոխանակային կապերի հետևանքով կամ պատրաստվել են տեղում, նրանց անմիջական նմանութիւմբ:

Մ.Թ.Ա. III ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿԻ ԽԵՑԵՂԵՆԸ ՀԻՇԵՑՆՈՂ ՆՄՈՒՇՆԵՐ

Պեղավայրում հայտնաբերված ավազ և բուսական խառնուրդ պարունակող կավաշաղախից պատրաստված խեցեղեն սուրբկաների շարքը ամբողջանում է կավանոթների այնպիսի տեսակներով, որոնք իրենց կառուցվածքով նմանվում են Հայկական լեռնաշխարհի՝ մ.թ.ա. III հազարամյակի կավամանների մի քանի տեսակներին:

Նախապես նշենք, որ ինչպես վաղ բրոնզեդարյան մշակութային, այնպես էլ այստեղ, ամանների ձևերի մեջ արդեն որոշակի կերպով նկատվում է, այսպես կոչված, եռամասնությունը՝ ընդգծված ձևով անջատվող վիզը, երկթեք իրանը և հատակը, մի հանգամանք, որը, ինչպես տեսանք, բացակայում էր զանգվածային խեցեղենի նմուշների վրա: Այնուհետև մեր ունեցած նմուշներից մի քանիսի վրա առկա են վաղ բրոնզեդարին հատուկ ակոսավոր դարդերը և հատակի ներճկված փոսիկը:

Ի տարբերութիւն սև փայլեցված, տարագույն աստառով խեցեղենի, Թեղուտից գտնվածների վրա դեռևս բացակայում է կավամանների պատրաստման ու կավաշաղախի մշակման այն կատարելութիւնը, որը հատուկ է Քյուլ-Թափայի, Շենգավթի, Շրիշ-բլուրի, Նախիջևանի քյուլ-թափայի II շերտի, Կարազի ու Հայաստանի այլ բնակավայրերից հայտնի խեցեղենին: Թեղուտի նմուշների վրա դեռևս գոյութիւն չունեն կիսագնդաձև կանթերը, պարուրաձև ակոսները, մետաղական փուլը և տարագույն աստառը:

Որպեսզի պարզ լինի կավանոթների այս տեսակների իսկական պատկերը, նկարագրենք նրանցից առավել տիպականները:

Հայտնաբերված բեկորներից մի քանիսի (էՊԹ 1691, 1818, 1842,) (տախ. IX, № 1, 2). պատկանում են բարձր վզով, դուրս ճկված շուրթով, երկթեք իրանով լայնաբերան կճուճներին (թաղար): Նրանց արտաքին մակերեսները երեսապատված են սև գույնի բարակ կավաշերտով և հարդարված են թաց շորի կամ խոտի միջոցով: Երեսապատման շերտի տակից պարզ երևում են կավաշաղախի մեջ եղած տարբեր մեծութիւն ավաղահատիկները: Ներսը նյունայն երեսապատված է և իր գունային արտահայտութիւմբ շատ քիչ է տարբերվում արտաքինից:

կալամամանների այս տեսակները իրենց ձևերով հիշեցնում են Շեն-դավթի, Արաղածի ու էլարի հնավայրերից հայտնաբերված թաղարները⁶⁵։

Երկրորդ նմուշը (էԳԹ 795) նույնպիսի բաղադրություն ունեցող կավա-շաղախից պատրաստված կնուռի բեկոր է, որի բաց-մոխրագույն նրբա-պատված մակերեսի վրա, իրանի վերին մասում, առկա են սեղմելու եղանա-կով արված ակոսաձև զարդի մնացորդներ։ Պետք է ասել, որ զարդանախ-շը իր կատարման եղանակով և կառուցվածքով նման է մ.թ.ա. III հազա-րամյակի զարդերին, սակայն այստեղ այն կատարված է կոպիտ, շատ ան-հարթ մակերեսի վրա։ Զարդանախշը իր կառուցվածքով հիշեցնում է Քյուլ-Թափայի (Նախիջևանի)⁶⁶, Շենգավթի⁶⁷, Շրեշ-բլուրի ու Հայաստանի այլ հնավայրերից հայտնի նմուշներին (տախ. IX, № 3)։

Հետաքրքրող նյութի տեսակետից պակաս արժեքավոր չէ նաև բնակա-վայրի առաջին կացարանից հայտնաբերված փոքրիկ ամանի։ Հատակի բեկո-րը Այն պատրաստված է մանրացված ուլաղի ու կավի խառնուրդից, ունի ողորկ մակերես, հատակի մասում արտաբին կողմից արված է ներձկված փոսիկ (տախ. IX, № 4)։

Մ.թ.ա. III հազարամյակի խեցեղենը հիշեցնող նմուշներից են նաև խորը գավաթների բեկորները։ Սրանք ունեն երկթեք իրան, բարձր գլանաձև վիզ, շատ թույլ նշմարվող շուրթի պսակ, արտաբին մակերեսները փայլեց-ված են կոկիչով, ներսը հարդարված է։ Այս խեցեղենից են էԳԹ 2017, 1856-ը և այլն։ Վերջինը կլոր, գնդաձև իրանով ամանի բեկոր է։

Խեցեղործական արհեստի վերը նկարագրված նմուշների կարևորու-թյունը բացատրվում է ոչ միայն այն հանգամանքով, որ դրանք իրենց ձևե-րով նման են հետագա դարաշրջանների կերամիկային, այլև նրանով, որ ցույց են տալիս Հայաստանի անցյալի մշակույթի զարգացման կարևոր փուլերից մեկի՝ վաղ բրոնզեդարյան խեցեղենի առանձնահատուկ ու բնորոշ դժերի սաղմնավորումը։ Թեղուտի այս օրինակների յուրահատուկ կողմերը՝ հարդախառն կավաշաղախը, կոպիտ մշակված մակերեսները և այլն, հետագայում ևս շարունակվում են դիտվել մ.թ.ա. III հազարամյակի հասա-րակ, «խոհանոցային» ամանների վրա։

Այսպես մեր կողմից հետախուզված էջմիածնի Քյուլ-Թափա բլուր-բնակատեղիում 2,5 մետր խորությունից հայտնաբերվեց հարդախառն կավաշաղախից պատրաստված խեցու բեկոր, որն իր ընդհանուր հատկանիշ-ներով հար և նման է Թեղուտի վերը հիշատակված նմուշներին (էԳԹ 1895)։

Ահհրաժեշտ է այստեղ հիշել նաև Վ. Զեննիի դիտողությունը Շամիրամ-ալթիի սև փայլեցված խեցեղենի մասին։ Նա նկատել է, որ բնակավայրում սև փայլեցված կավանոթներն իրենց կավաշաղախով ու բնորոշ ձևերով ավե-լի տիպական են հնավայրի զանգվածային խեցեղենին (նկատի է առնված ավաղի և բուսական խառնուրդ ունեցող կավաշաղախը, մակերեսների անբա-վարաբ մշակումը և երեսապատման շերտի գոյությունը)⁶⁸։

2. Բարնեյր Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջանների պղնձեքարե-

⁶⁵ Է. Խանգալյան, Հայկ. լեռ. մշակույթը մ.թ.ա. III հազ.-ում, աղ. 25, Երևան, 1967։

⁶⁶ O. A. Абулгалаев, նշվ. աշխ., էջ 166, նկ. 8։

⁶⁷ Ս. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 178։

⁶⁸ V. Jenny, նշվ. աշխ., էջ 293։

դարյան ու վաղ բրոնզեդարձարյան մշակույթի մեջ դիտել է բազմաթիվ ընդհանրություններ, որոնք բնորոշ են անցման շրջանին⁶⁹:

Չնայած այս տիպի խեցեղենի սակավաթվությունը, այնուամենայնիվ, մինչև այժմ հայտնի օրինակները մեծապես նպաստում են Հայկական լեռնաշխարհի, այսպես կոչված, «Քուռ-Արաքսյան էնեոլիթյան» մշակույթի ակունքների հետազոտման գործին:

Եթե մինչև վերջին տարիներս Քուռ-Արաքսյան Միջագետքի մշակույթը համարվում էր իր նախորդներից կտրված, օտարամուտ, ապա Թեղուտի, Խարբերդ-Մալաթիայի, Հարավային Վրաստանի, Աղստև գետի ավազանի, Նախիջևանի Քյուլ-թափայի, Պարսկական սարահարթի ու Մուղան-Ղարաբաղի մ.թ.ա. V—IV հազարամյակներով թվագրվող հնավայրերի նյութերի ու վաղ բրոնզեդարյան առարկայական հուշարձանների միջև եղած նմանությունների ճանաչումով այժմ կարելի է ասել, որ վաղ բրոնզեդարյան մշակույթը իր խորը արմատներն ունի տեղական ավելի վաղ ժամանակաշրջանների նյութական արտադրության մեջ: Եթե Նախիջևանի Քյուլ-թափայում ըստ Օ. Ա. Աբիրովակի տեղի է ունեցել ընդհատում առաջին և երկրորդ շերտերի միջև, ապա դա դեռևս չի նշանակում, թե ամենուրեք այդ ընդհատումը առկա է: Այդ երկու մշակույթների օրգանական կապի օգտին են վկայում Շենգավթի⁷⁰ ստորին շերտերի, Թեղուտի, Աղշաղալա II բնակատեղիների շինարարական մնացորդների, աշխատանքային գործիքների խեցեղենի որոշակի տիպերի ու մ.թ.ա. III հազարամյակի նյութական մշակույթի համադրությունները: Դրանք ցույց են տալիս, որ Թեղուտի բնակատեղիի գոյության ժամանակաշրջանում արդեն սկսել էին սաղմնավորվել մ.թ.ա. III հազարամյակի մշակույթի ընդհանուր գծերը:

Տարագույն աստառով սև փայլեցված խեցեղեն ունեցող «Քուռ-Արաքսյան» մշակույթի հայրենիքն է Հայկական լեռնաշխարհը: Արարատյան դաշտը եղել է այն կարևոր օջախներից մեկը, որի բարեբեր հողի վրա ծագել ու հետագա զարգացումն է ապրել մ.թ.ա. III հազարամյակի մշակույթը:

ՀՅՈՒՄԱՎԱԾՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՎԱԾՔԻ ՀԵՏՔԵՐ ԿՐՈՂ ԽՅՑԵՂԵՆ

Խեցեղեն առարկաների հավաքածուի մեջ բավական մեծ քանակություն են կազմում հյուսվածքի և գործվածքի հետքեր կրող կավամանների բեկորները: Սրանք կարևոր են ոչ միայն կավագործական արհեստի հնարանքների ուսումնասիրության տեսակետից, այլև կարող են աղբյուր հանդիսանալ Հայաստանի մ.թ.ա. V—IV հազարամյակներում գոյություն ունեցող ջուլ-հակույթյան և հյուսվածքի արհեստների հետազոտության համար:

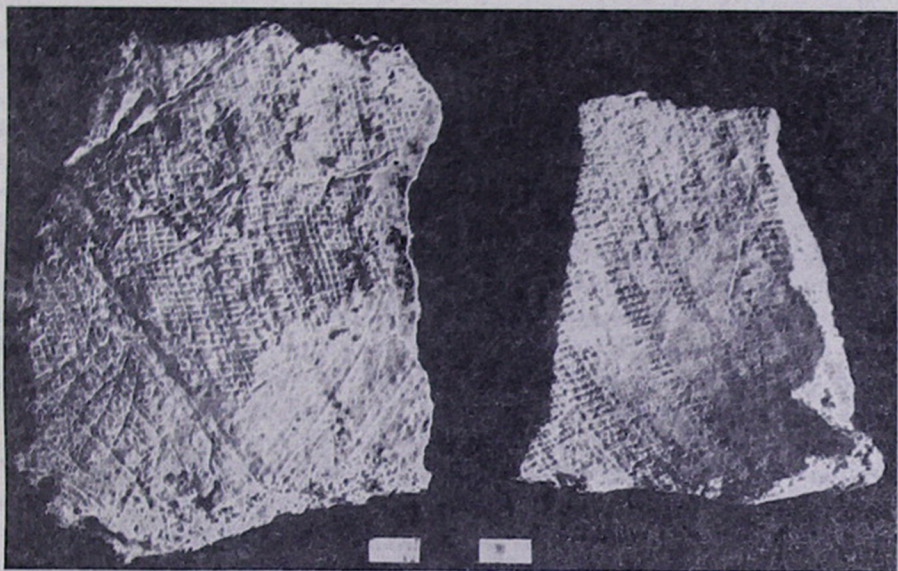
Հյուսվածքի և գործվածքի դաջվածքով խեցեղենի նմուշները մեր հավաքածուում բաղկացած են կարմիր, բաց-սրճավուն, գորշ գույնի ավազախառն և հարդախառն կավից պատրաստված տարբեր մեծությունների բեկորներից: Նրանց արտաքին մակերեսները մշակված են թաց-հարդարման եղանակով կամ քարե կոկիչով: Ներսի մակերեսները ամբողջովին ծածկված են գործվածքի հետքերով կամ մասամբ հարդարված են: Բացի կոպիտ ավազախառն կավաշաղախից պատրաստված տեսակներից, կան նաև համեմա-

⁶⁹ C. Burney, նշվ. աշխ., էջ 163 և 183;

⁷⁰ Ս. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 71:

տարաքա մաքուր կալից պատրաստվածներ, որոնց արտաքին մակերեսները
նուրբ անդորապատ են, իսկ ներք աճմակ, տեղ-տեղ ծածկված գործվածքի
դաշվածքով:

Այս ամանները ունեն բարակ պատեր, միջուկների ու մակերեսների

Նկ. 17. Գործվածքի դաշվածք կրող բեկորներ:

գունային տարբերությունները լավ թրծելու՝ հետևանքով շատ շեն առանձնանում:

Առավել կոպիտ ու անմշակ ֆակտուրա ունեն բուսական նյութերից հյուսած սալայի կամ խսրի դաջվածք ունեցող կավամանների բեկորները: Սրանք պատկանում են գերազանցապես սաջ կոչված ամաններին:

Չնայած այս խմբի խեցեղենի նմուշները հայտնաբերվել են բացարձակապես կոտրատված վիճակում, այնուամենայնիվ, հնարավոր եղավ վերականգնել մի քանի ամաններ, որոնց ձևերը շատ տիպական են բնակատեղիի զանգվածային խեցեղենի համար:

Քանի որ Հայաստանի նախնադարյան նյութական մշակույթի մեջ այս նմուշները հազվագյուտ են, ուստի և անհրաժեշտ ենք համարում մանրամասն նկարագրել վերականգնված բոլոր անոթները և բեկորներից մի քանիսը:

Այս խմբի բոլոր նմուշների համար ընդհանուրն այն է, որ դաջվածքի հետքերը մեծ մասամբ առկա են ամանների այն մասերի վրա, որտեղ վարպետի հղկող ձեռքը չի դիպել, կամ ամանը ուղղակի չի հղկվել:

Վերականգնված ամաններից էԳԹ. 1069-ը (տախ. V, № 1): Միջին մեծությամբ կճուճ է, որը պատրաստված է ավազախառն կավից: Ունի գորշ գուն, քիչ դուրս բացվող վիզ, ուղիղ կտրած շուրթ, ուռուցիկ իրան, կլոր հատակ: Կճուճի արտաքին և ներքին մակերեսները երեսապատված են համեմատաբար մաքուր կավի բարակ շերտով: Ծրեսապատման շերտը այնքան բարակ է, որ տակից շատ հստակ երևում են կավի հետ խառնված տարբեր մեծությամբ ավազահատիկները: Ամանի իրանի ուսին առկա է սեղմումով արված կիսալուսնաձև փոսիկ-զարդը: Ըստ երևույթին, այդպիսի կետերը կրկնվել են նաև ամանի մյուս մասերի վրա:

Կավանոթի ներսի մակերեսին տեղ-տեղ պահպանվել են գործվածքի դաջվածքի հետքերը, այնպիսի դասավորությամբ, որ հիմք են տալիս մտածելու, թե թաց կավը կաղապարվել է պարկի վրա: Ամանը ունի հետևյալ չափերը. բարձրությունը՝ 15 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 11, իրանի տրամագիծը՝ 14,5:

Գործվածքի դաջվածք ունեցող կավանոթներից ամենամեծը տասներկուերորդ կացարանից հայտնաբերվածն է: Դա գնդաձև իրանով, բարձր շուրթով, կլոր հատակով մեծ կճուճ է (35 սմ բարձրությամբ): Արտաքին մակերեսը թաց-հարդարված է, իսկ ներսը ամբողջովին ծածկված է գործվածքի հետքերով: Արտաքին մակերեսը, չնայած հարդարմանը, խիստ ճաքճեղծված է ու անհարթ: Թրծվածքը անբավարար է, այդ են վկայում արտաքին կողմի վրա եղած բաց գույնի, կոտրվածքում երևացող ոչ խորը երանգները, որոնք բարձր ջերմաստիճանի շատ կարճ ազդեցության արդյունք են: Միջուկը և ներսը համեմատաբար սև են և գորշակարմրավուն:

Վերականգնված ամանների ձևերը իրենց համադրություններն ունեն հնագիտության մեջ հայտնի կավամանների հնագույն խմբի մեջ: Նկատի ունենք լատիներեն S տառի ձևն ունեցող կտրվածքը, որ հայտնի է Թել-Հալաֆից, Շամիրամալիից, Հասսունայից և այլ վայրերից:

Բացի վերականգնված ամաններից, պեղումներով հավաքված ժողովածուի մեջ մեծ թիվ են կազմում բեկորները: Դրանք տարբեր մեծությամբ կավանոթների մասեր են, որոնք իրենց ընդհանուր հատկանիշներով համարյա չեն տարբերվում վերը նշված վերականգնված ամաններից:

ԷԳՔ. 791 համարը կրող կազմամասնի իրանի բեկորը պատկանում է գունաթափ-սրճաղույն, ավաղախառն կավից պատրաստված միջին շափի կճուռի: Ներսի շատ անհարթ մակերևույթի վրա տեղ-տեղ առկա են գործվածքի դաշվածքի մնացորդներ, որոնք շեն ծածկվել հղկման ժամանակ: Բեկորի բարձրությունը 18 սմ է, լայնությունը՝ 17, կողի հաստությունը՝ 0,8—1,5:

Մյուս բեկորը (ԷԳՔ. 779) պատկանում է բաց-կարմիր գույնի կազմանոթի: Արտաքին մակերեսը սովորականի նման թաց-հարդարված է, իսկ ներսը ծածկված է գործվածքի հետքերով: Այս բեկորի գործվածքը օգնում է պատկերացում կազմելու նաև մեկ այլ երևույթի մասին: Այն, որ ամանի վրա դաշվել են պարիի վրա փաթաթված թելի և նրա հանգույցի մնացորդներ: Բացի այդ, գործվածքը այստեղ ունի երկու շերտ, ընդ որում արտաքին շերտը ավելի մաշված է ու լայն անցքեր ունի, իսկ ներսինը ավելի մանր է: Հավանաբար խեցեգործները, պարիի ներսի ավաղը շթափվելու համար, կրկնակի գործվածք են դրել ներսից և ապա պարկը պատել շուրջ 2,5 մմ հաստության թելով: Կազմամասնի թրծվածքը բավական ամուր է, միջուկը՝ քիչ գորշ: Կտրելվածքում լավ երևում են շմաքրված ավաղի տարրեր մեծության հատիկներ: Բեկորի (նկ. 17, ստորինը) երկարությունը՝ 12 սմ է, լայնությունը՝ 8, հաստությունը՝ 1,3:

Ավաղախառն կավից պատրաստված բեկորների մեջ հիշատակության են արժանի նաև առաջին կացարանից հայտնաբերված ԷԳՔ. 3/43-ը: Սրանք պատկանում են բարակ կողերով կավանոթի, որի արտաքին մակերեսը մուգ-դարչնագույն է, կրակի վրա դրվելու հետևանքով խիստ մրոտված: Ներսը բաց-կարմրավուն է, այն ամբողջովին ծածկված է շատ նուրբ գործվածքի դաշվածքով:

Գործվածքի դրոշմով բեկորների մյուս խումբը պատկանում է համեմատաբար լավ մշակված հարդախառն և ավաղախառն կավաշաղախ ունեցող բարձրորակ կավամանների: Նրանք ունեն բաց-սրճավուն, կարմիր մեծ խալերով պատված, խնամքով փայլեցված արտաքին մակերես, որոնց վրա նկատվում են կավի հետ խառնված բուսական մնացորդների այրման հետևանքով առաջացած հետքեր: Բեկորների ներսի կողմը գունաթափ-կարմիր է և ծածկված է մարուր կավաշաղախով: Երեսապատման շերտի տակից և այն տեղերում, որտեղ չի ծածկվել, երևում են գործվածքի հետքեր: Ամուր թրծվածքով, բաց-վարդագույն միջուկներով այս բեկորները պատկանում են թեր բացվող վղով, փրուն գնդաձև իրանով կճուռների խմբին, ինչպիսին հայտնաբերվել է առաջին կացարանից, որոնց վրա նկատվում են սև ներկված ներկված զարդարանքների անփրծանելի հետքեր (նկ. 17, վերինը):

Կազմամասնների այս տիպի բեկորներից հայտնաբերված են 3-ը, որոնք կրում են ԷԳՔ. 1884 համարը:

Գործվածքի հետքեր ունեցող առարակների, այն էլ մեծ քանակով գոյությունը Թեղուտի բնակատեղիում վկայում է, որ այստեղ բրուտության սրբալիտիկայում իրականացվել է կավագործության հնագույն եղանակներից մեկը:

Բացի Թեղուտից, Արարատյան դաշտում դաշվածքի հետևանքով կավամանների բեկորներ հայտնաբերված են նաև 1968 թ. Աղջաղալա I և II բնակատեղիներում: Ըստ որում արժեք ընդգծել այն, որ Աղջաղալա I-ի նմուշը հանդես է գալիս տիպիկ թեղուտյան կոմպլեքսի հետ, իսկ Աղջաղալա II-ը մ.թ.ա. III հազարամյակի տարագույն աստառով խեցեղենի վրա (նյութերը պահվում են ԷԳՔ, ֆոնդ № 8):

Հայաստանի այլ հնավայրերից այդպիսի նմուշներ առայժմ գտնված չեն, սակայն դրանք բազմաթիվ օրինակներով հայտնաբերված են Լեռնային Ղարաբաղի ու Ադրբեջանի հնավայրերում⁷¹, ինչպես նաև Կովկասի ու Անդրկովկասի բազմաթիվ նորքարեդարյան ու պղնձեքարեդարյան ու բրոնզեդարյան բնակավայրերում: Անդրկովկասում դրանք հայտնի են Սև ծովի ափերից Գուդաուտի մոտ՝ Կիստրիկից⁷², Օչեմշիրիից, ինչպես նաև Հյուսիս-Արևելյան Կովկասի Զգուդրա, Գվարդա և Դուլինյան բնակավայրերից: Ինչպես հայտնի է, գործվածքի դաջվածք ունեցող խեցեղենի նմուշները Առաջավոր Ասիայի հուշարձաններում համարյա բացակայում են: Սրան հակառակ, դրանք շատ առատ են Արևելյան եվրոպայի, Սիբիրի ու Զինաստանի բնակավայրերում:

Այս փաստը նկատի ունենալով, մեծավաստակ հնագետ Բ. Ա. Կուֆտինը իր ժամանակին որոշ վերապահումներով հնարավոր է համարել այն միտքը, որ կավամանների պատրաստման տեխնիկական այս հնարանը Կովկաս և Անդրկովկաս է թափանցել հյուսիսից⁷³:

Սակայն ավելի վերջերս, հիմք ընդունելով հայտնաբերված հնագիտական նորագույն նյութերը, Ռ. Մ. Մունչաևը գտնում է, որ այդ տեխնիկական հնարանը կարող էր առաջանալ և տեղում⁷⁴:

Եվ իրոք, երբ մենք քննության ենք առնում Անդրկովկասի հնավայրերի գործվածքի դրոշմով խեցեղենը, ապա այն իր պատրաստման տեխնիկայով, կավաշաղախի բաղադրությամբ ու ձևերով բոլորովին չի տարբերվում հնավայրերի զանգվածային կավամանների նմուշներից:

Թեղուտում և Աղջաղայա II-ում նրանք հանդես են գալիս պղնձեքարեդարյան շարքում, իսկ Աղջաղայա I-ում և Կիլիկ-Դաղում՝ մ.թ.ա. III հազարամյակի շերտերում: Նման հանգամանքը ցույց է տալիս, որ մ.թ.ա. IV—III հազարամյակներում Արարատյան դաշտում գոյություն ունեցող տեխնիկական հնարանը չէր կարող ներմուծված լինել մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջով և III հազարամյակով թվագրվող հուշարձաններից: Հետևապես մեզ համար համոզիչ է Ռ. Մ. Մունչաևի կարծիքը, որով նա այն համարում է տեղական տեխնիկական հնարան⁷⁵:

Բացի այդ, Արարատյան դաշտի և Հայկական լեռնաշխարհի ողջ մշակույթը ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում հանդես է գալիս տիպիկ առաջավորասիական ձևերով: Դրան հակառակ, հեռավոր հյուսիս-կովկասյան կապերը Առաջավոր Ասիայի հետ դրսևորվում են մ.թ.ա. III հազարամյակից, այն էլ Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի տարածումով:

Բացի գործվածքի դրոշմների ունեցող բեկորներից, Թեղուտի բնակավայրում հայտնաբերվել են նաև կավամանների տեսակներ, որոնք իրենց վրա կրում են հյուսվածքի դրոշմներ:

⁷¹ Я. И. Гуммель, Археологические работы в районах Азербайджанской ССР, Изв. Аз. ФАН ССР, № 3, 1939, էջ 62, его же, Из памятников материальной культуры Азербайджана, ВДИ, № 1, ст. 213, так же «Раскопки в Нагорно-Карабахской АО, в 1938 г. «Изв. Азерб. ФАН ССР», № 4, էջ 88:

⁷² А. Л. Лукин, Неолитическое селище Кострик близ Гудаут, СА, XI, 1949, էջ 230.

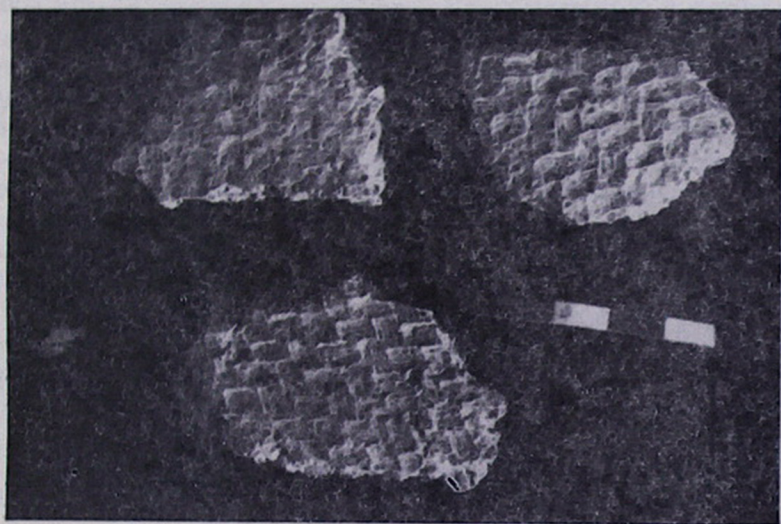
⁷³ Б. А. Куфтин, К проблеме энеолита внутренней Картли и юго-Осетии, ВМГ, XIV, 1947, էջ 74, 75—78:

⁷⁴ Р. М. Мунчаев, ук. соч. էջ 118—119:

⁷⁵ Р. М. Мунчаев, նշվ. աշխ., էջ 118:

Այսպիսի բեկորները գերազանցապես պատկանում են ավազախառն կավաշաղախից պատրաստված տապակարաններ—սաշերին: Եթե գործվածքի դաշվածքները կմուճների վրա առկա են բացարձակապես ներսի կողմում, ապա սաշերի վրա դրանք դռնվում են հատակին, արտաքին կողմից:

ԷՊՔ. 896-ը կրող նմուշը հատակի մաս է, նրա ներսի կողմը հղկված է

Նկ. 18. Հյուսվածքի դաշվածք կրող խեցու բեկորներ:

քարե կոկիչով, իսկ դուրսը ամբողջովին ծածկված է հյուսվածքի հետքերով (նկ. 18):

14-րդ կացարանից հայտնաբերվածը նույնպիսի հատակի մաս է, որի արտաքին կողմի վրա ևս պահպանվել են դաջվածքի հետքեր: Բեկորի երկարությունը 19 սմ է, լայնությունը՝ 15, հաստությունը՝ 1,5: Թրծվածքը ամուր է: Ներսի մակերեսը հղկված է քարե կոկիչով:

Հյուսվածքի դաջվածքով խեցեղենի նմուշների կառուցվածքը պատկերացնելու համար հետաքրքիր է էԳԹ. 1728 նմուշը: Սաջի բեկոր է, հատակը արտաքին կողմից ամբողջովին ծածկված է դաջվածքով:

Բացի որոշակի պատկանելություն ունեցող բեկորներից, հավաքածուի մեջ կան նաև այլ նմուշներ, որոնք ևս կրում են դաջվածքի հետքեր:

Կավամամանների այս խմբի նմուշները ոչ միայն օգնում են պատկերացում կազմելու կավագործության հնարանքների մասին, այլև մեզ են հասցնում Արարատյան դաշտի վաղ երկրագործական տնտեսության մեջ իրականացված արհեստներից հնագույնի գոյության փաստը: Խսրի դաջվածքով կավամամանի հայտնաբերված են նաև Կոնիայի դաշտի Չաթալ-հույուկ հնավայրից⁷⁶:

Այսպիսով, Թեղուտի բնակատեղիում լայնորեն կիրառված նախնադարյան խեցեգործության հնագույն հղանակների քննությունը մեծապես նպաստում է, ոչ միայն բրոնզի արհեստի մանրամասների ճանաչմանը, այլև որոշ իմաստով հնարավորություն ստեղծում տնտեսության այլ ճյուղերի՝ ջուհակության և խեցեգործության, ուսումնասիրության համար:

ԳՈՒՆԱԶԱՐԴ ԽԵՑԵՂԵՆ

Խեցեղեն առարկաների մեջ շատ ուշագրավ են կավամամանների այն բեկորները, որոնք իրենց վրա ունեն գունազարդման հետքեր: Այդ բեկորների կարեւորությունը ոչ միայն այն է, որ դրանք Սովետական Հայաստանի տերիտորիայում հայտնաբերված հնագույն գունազարդ անոթների նմուշներն են, այլև այն, որ դրանք իրենց ստույգ գուգահեռներն ունեն ողջ Հայկական լեռնաշխարհի, Անդրկովկասի և Առաջավոր Ասիայի նյութերի մեջ:

Գունազարդ մամանների վրա եղած զարդամոտիվների բնորոշ ձևերի ճանաչումով ավելի լայն հնարավորություններ են ստեղծվում Հայաստանի տարբեր հնավայրերի և շրջապատի մշակութային օջախների միջև եղած փոխանակային ու մշակութային կապերը տեսնելու համար:

Պետք է նշել, որ Հայկական լեռնաշխարհի՝ մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի բնակավայրերից մինչև այժմ շատ քիչ գունազարդ խեցեղեն է հայտնաբերված, ուստի յուրաքանչյուր նոր նմուշ մեծ կարեւորություն ունի:

Հնավայրերի գունազարդ խեցեղենի բեկորները պատկանում են ավազախոն, հարդախոն ու համեմատաբար մաքուր կավից պատրաստված տարբեր չափի կճուճների, կարասների, բաց թասերի և գեղեցիկ, բարձրավիզ սափորների:

Ավազախոն շաղախով կավանոթների գունազարդ նմուշները ներկայացված են մի քանի օրինակով, որոնք ունեն զարդարանքի տարբեր մոտիվներ:

Պետք է նախապես նշել, որ կավամամանների այս խմբի զարդամոտիվ-

⁷⁶ J. Mellaart, Excavations at Catal Hüyük, Anat. St. համ. 14, էջ 82, նկ. 33, № 3:

ները շատ վատ են պահպանված և լավ տեսանելի չեն: Դրանք ավելի լավ են երևում թրջված վիճակում:

Զարգարանքի հետքեր ունեցող էԳԹ № 1684 նմուշը բարձր վզով, ուղիղ կտրած շուրթով, ուռուցիկ իրանով, միջին շափի կնուճի մաս է: Արտաքին մակերեսը և վզի ներքը հղկված են թաց-հարդարման եղանակով, ունի խամրած-կարմիր գույն: Մակերեսի վրա առկա են կավի հետ խառնված ավազի տարրեր մեծությամբ հատիկներ, ինչպես նաև բուսական մնացորդների հետքեր: Բեկորի վզի և իրանի ուսերի վրա շատ թույլ պահպանվել են դարդարանքի մնացորդներ: Դրանց մեջ կարելի է տեսնել վզի վրա փետուրով քաշված, վերևից ներքև իջնող ալիքաձև գծեր, իրանի ուսերին նկարված, ցանցաձև լցված շեղանկյունի և կարծես ալգ երկուսի արանքում տեղադրված անկյուններ (տախ. X, № 1—2):

Մյուս գունազարդված բեկորը (էԳԹ. 1679) նույնանման կավամասնի շուրթի մաս է, որի վրայի դարդամոտիվները կարծես թե կրկնում են առաջինին, միայն այն տարբերությամբ, որ այստեղ ակնհայտորեն բացակայում են անկյունաձև գծերը:

Այս երկու օրինակների վրա նկատելի է մի կարևոր հանգամանք. նրանց վզի վրա նկարված ալիքաձև գծերը չեն իջնում մինչև վզի համբը, տեղավորված են խումբ-խումբ, և նրանց արանքում ուսերի վրա նկարված է ցանցաձև լցված շեղանկյունի:

Հետաքրքիր է նաև քիչ զուրս թեքված շուրթով, փրուն իրանով կնուճի բեկորը (էԳԹ. 1683): Նրա մակերեսը հարդարված է թաց-հղկման եղանակով: Բեկորի բաց-դարչնագույն ֆոնի վրա սրճագույն ներկով գծված են զիգ-դագաձև գծեր, ամանի շուրթի մի հատվածում վեց գծեր ճառագայթաձև լայնանալով, տարածվում են դեպի ամանի ուսերը: Գագաթի մասում ալգ գծերը հատվում են միմյանց, և վզի վրա առաջանում է ցանցաձև գծերով լցված անկյուն:

Այս խմբի կավանոթների բեկորներից ուշագրավ է էԳԹ № 1756 նմուշը: Դա վերը նկարադրվածների նման միջին մեծության կնուճի շուրթի մաս է, որի վիզը դարդարված է սև ներկով նկարված կիսաօղակներով: Օղակի մեջ առկա է ինչ-որ անվերձանելի դարդապատկեր:

Նման բաղադրություն ունեցող բաց-դարչնագույն բեկորներից մեկի երեսապատված (էԳԹ. 1681) մակերեսին պահպանվել են սրճավուն ներկի գծեր, որոնք բոտ երևույթին լցված եռանկյունիների շարք են կազմել (տախ. X, № 4):

Գունազարդ այս խեցեղենը իր ձևերով ու դարդամոտիվների կոնստրուկցիայով սերտորեն կապվում է Հայկական լեռնաշխարհի այլ հնավայրերից հայտնի ցուցանմուշների հետ:

Այսպես, վերը նկարադրված օրինակները (տախ. X, № 1, 2) իրենց ձևերով խիստ տիպական են բնակատեղիի զանգվածային խեցեղենի և խարբերդ-Մալաթիայի տեղական պղնձեքարեդարչյան նմուշների համար, որոնց ձևերը ճանաչված են որպես Հասսունյան, սակայն իրենց դարդարանքների կազմով ավելի շատ նման են Թեկ-Հալաֆի օրինակներին⁷⁷, իսկ մի քանի տարրեր հիշեցնում են Շամիրամալիի խեցեղենը⁷⁸ (անկյունաձև գծեր):

⁷⁷ V. Oppenheim, նշվ. աշխ. աղ. XLII, նկ. 3, աղ. LXXIII, նկ. 2, աղ. LXXX, նկ. 1:

⁷⁸ C. Burney, նշվ. աշխ. էջ 163, նկ. 1, 2:

Բացի այդ, տարբեր ձևի աստղաթև զարդամոտիվը (էԳԹ 1683) ուղղակի կրկնում է հարբերդի, Արգոսի շրջաններից հայտնաբերված նմուշները⁷⁹, իսկ (էԳԹ 756) զարդարանքի մոտիվի վերականգնումը հիշեցնում է Հինձորի շրջանի տեղական գունազարդ պղնձեքարեդարյան զարդանմուշը⁸⁰:

Պետք է ասել, որ հասարակ կալաշաղախից պատրաստված գունազարդ օրինակները իրենց զարդարանքների որակով ու կոմպոզիցիայով հիշեցնում են Առաջավոր Ասիայի վաղ երկրագործական բնակատեղիների գունազարդ խեցեղենի սկզբնավորման էտապի տիպերը: Այսպես վերից ներքև իջնող ալիքաձև գծերն ու աստղաթևերը և այլ մոտիվները տիպական են Մերսինի, Հալաֆի, Օբեյդի և Սիալկի ստորին շերտերին:

Գունազարդ անոթների մյուս խումբը կազմված է հարդախառն կավաշաղախով պատրաստված բեկորներից, որոնց պատկանում են մեծ կարասներն ու ոչ խորը թասերը:

Նրանցից էԳԹ. 1688-ը (տախ. X, № 3) դեղին, անգորապատ մակերեսով, ամուր թրծած կարմիր միջուկով, հաստ կողերով կարասի բեկոր է, որի մակերեսները ամբողջովին ծածկված են կավաշաղախի մեջ եղած մանրացրած հարդի ալյուման հետևանքով առաջացած փոսիկներով:

Դեղին գույնի արտաքին մակերեսի վրա, սրճագույն անփայլ ներկով, վրձնի օգնությամբ նկարված են վերևից ներքև իջնող անկանոն ալիքաձև գծեր: Հստ երևույթին, յուրաքանչյուր գծերով զարդարված են եղել ամանի իրանի ուսերն ամբողջությամբ: Այդպիսինները հայտնաբերված են Վանի Շամիրամալի բնակատեղիի I շերտից⁸¹ (բեկորն ունի 18 սմ երկարություն, 10 սմ լայնություն, 1,5 սմ հաստություն):

Գունազարդ է նաև էԳԹ. 1687 ցուցանմուշը: Նույնպես կարասի բեկոր է: Ի տարբերություն վերը նկարագրվածի, սրա բաց դեղնավուն անգորապատ մակերեսի վրա վրձնի օգնությամբ, շատ անփույթ ձևով, կարմիր ներկ է քսված, ըստ որում, բեկորի մակերեսին առկա են սահած ներկի չորացած կաթիլների հետքեր: Այս հանգամանքը նկատի է առնվում այն պատճառով, որ վերևից ներքև իջնող ալիքաձև գծերով զարդարված՝ ուրիշ բնակավայրերի ամանների վրա ևս առկա են ներկի կաթիլներ⁸²:

Գունազարդման հետքեր ունի նաև էԳԹ. 2712 համարը կրող, դեղին, անգորապատ մակերեսով, քառակող շուրթով կարասի բեկորը: Դրա ուսի վրա սև, նույնպես չփայլող ներկով նկարված է փոքրիկ քառաթև խաչ, ըստ որում, խաչի թևերի ծայրերը կլորացված են: Բեկորի թրծվածքը ամուր է, միջուկը վարդագույն, ներսը՝ կարմիր (բարձրությունը՝ 12 սմ է, երկարությունը՝ 14, հաստությունը՝ 1,5) (տախ. X, № 8):

Դեղին անգորապատ գունազարդ մակերեսով հարդախառն խեցեղենի հայտնաբերված է նաև Նախիջևանի Քյուլ-թափայի I շերտում⁸³, ինչպես նաև Շամիրամալիի I շերտում⁸⁴, Մուղան-Ղարաբաղում: Հին Արևելքի հնագիտության մեջ դեղին անգորապատ մակերեսով հարդախառն կավից պատ-

⁷⁹ C. Burney, նշվ. աշխ., էջ 163. նկ. 1, 2:

⁸⁰ Նույնի նկ. 26:

⁸¹ V. Jenny, նշվ. աշխ., էջ 33, նկ. 1 և 2:

⁸² I. Garstang, նշվ. աշխ., նկ. 52, № 3:

⁸³ O. A. Абыулаев, նշվ. աշխ., էջ 161:

⁸⁴ V. Jenny, նշվ. աշխ., էջ 296:

քառասուն ամսաները համարվում են որպես Օբեդյան մշակույթի ժամանակաշրջանին պատկանող առարկաներ և թվագրվում են մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակով:

Որպես Օբեդյան մշակույթին բնորոշ առանձնահատկություն, ընդունված է, ի միջի այլոց, նաև չփայլող խամրած ներկը: Այս հանգամանքը հաշվի առնելը հետազայում կօգնի հուշարձանը թվագրելու հարցում:

Այս խմբի խեցեղենի բեկորները զարդարված են ոչ միայն վրձնով, այլև բարև կոկիչի օգնությամբ: Այս մասին է վկայում էԳԹ 1682 համարը կրող մեծ, ոչ խորը թասի բեկորը, որի հատակին, ներսի բաց դարչնագույն ֆոնի վրա, կարմիր ներկով արված է շուրջ 2 սմ լայնությամբ ուղիղ գիծ: Մեզ թվում է, որ ամանի ներսում նկարված է եղել քառաթև խաչ: Նման ենթադրությամբ հիմք է ծառայում նախ այն, որ հավաքած հարդախառն կավամանների մի քանի բեկորներ զարդարված են ներկելու և սեղմելու եղանակով արված կետավոր խաչապատկեր զարդերով, և ապա նաև այն, որ նույնանման զարդամոտիվ հայտնաբերված է Նախիջևանի Քյուլ-թափայի I շերտում⁸⁵ և այլ բնակավայրերում:

Այնուհետև կոկիչի օգնությամբ զարդարված ամանների մնացորդներ են էԳԹ. 782 և երրորդ տեղամասի II կացարանից հայտնաբերված օրինակները: Դրանք հիմնականում փոքր և մեծ բաց թասերի բեկորներ են, որոնց գունաթափ-զարչնագույն արտաքին մակերեսին բարև կոկիչով գորշ-դեղնագույն ներկ է քսված, ըստ որում կոկիչի հետադժերը դիտողի վրա թողնում են ցանցաձև լցված շեղանկյունների կամ քառանկյունների տպավորություն:

Այսպիսի եղանակով կավանոթները զարդարելու պրակտիկան հնագիտության մեջ հայտնի է Սիրո-Կիլիկյան հուշարձաններով ու Խարուր գետի հովտի հասարակ խեցեղեն նմուշներով⁸⁶:

Թացի որոշակի կոմպոզիցիայի գունազարդ բեկորներից, հարդախառն կավաշաղախ ունեցող մի քանի նմուշներ (էԳԹ 1673 և այլն) իրենց վրա ունեն կարմիր ներկի հետքեր, ըստ որում ներկի մնացորդները գերազանցապես առկա են ամանների ներքին պատերի վրա: Հավանական է, որ այդ ամանների մեջ ներկ են պահել, կամ բաց թասերի մեջ օխրան տրորել: Ուրիշ բեկոր ամրարել են, վկայում է I կացարանի մեծ կարասի բեկորը: Նրա ներսում պահպանվել է ներկի հաստ նստվածքը:

Գունազարդ խեցեղենի մյուս խումբը ներկայացած է մանր ավազախառն կավից պատրաստված, իրենց տեսքով ավելի բարետես ամանների մնացորդներով, որոնք թե՛ իրենց կառուցվածքով, թե՛ զարդամոտիվներով, թե՛ օգտագործված ներկի որակով արմատապես տարբերվում են վերը նկարագրված երկու խմբերից և կազմում են բնակատեղիի խեցեղեն իրերի լավագույն նմուշները:

Ամանների այս նմուշներից մի քանիսը հաջողվեց ամբողջական տեսքի բերել:

Նրանցից առաջինը (էԳԹ 896) ոչ շատ բարձր վզով, ուղիղ կտրած շուրթերով, քիչ ուռուցիկ իրանով, հարթ հատակով, գունաթափ-սրճագույն անգորապատ փայլուն մակերեսով փոքրիկ կճուճ է: Նրա վզից ներքև, իրանի

⁸⁵ О. А. Абидулаев, Раскопки холма Кюль-тепе близ Нахичевани, МИА, № 67, 1959.

⁸⁶ R. Braidwood and L. Braidwood, *ibid.* աշխ., էջ 84:

ուսի վրա, կարմիր փայլուն ներկով նկարված է ամանը շրջափակող հորիզոնական լայն ժապավեն, որից ներքև իրանը զարդարված է կախված կիսաօղակներով (տախ. X, № 5):

Մյուս ամանը (էջ 892) մոտավորապես նույն կառուցվածքն ունի, միայն նրա իրանը կախված կիսաօղակների փոխարեն զարդարված է հորիզոնական ժապավենից սկիզբ առնող վերևից ներքև գնացող հաստ գծերով, որոնք ավարտվում են ամանի ստորին մասում (տախ. X, № 6):

Գունազարդ այս խեցեղենը պատրաստման եղանակով սերտորեն կապվում է բնականվայրի կավամանների վրա դիտված սպիրալա-լարային եղանակներով պատրաստված տիպերի հետ: Դրանց վրայի զարդանախշի վերականգնումով պարզվեց, որ սրանք իրենց սերտ համադրություններն ունեն Միջագետքում լայն տարածում գտած Հալաֆյան մշակույթի նմուշների հետ: Այս նմանությունը հաստատվում է ոչ միայն զարդամոտիվների կոմպոզիցիայով, այլև օգտագործած ներկի որակով:

Ինչպես հայտնի է, Առաջավոր Արևելքի բազմաթիվ ուսումնասիրողներ, որպես Հալաֆյան մշակույթի բնորոշ առանձնահատկություն, նշում են կավամանների զարդանախշերի փայլուն ներկը: Մյուս կողմից Զ. Բրայդվուդը, Գ. Չայլդը, Պերկինսը, Զ. Մելլարտը և ուրիշները Հալաֆյան մշակույթի զարգացման հարցերը քննարկելիս նկատում են, որ այդ մշակույթը ունեցել է արևելյան ու արևմտյան տարբերակներ, ըստ որում, որպես արևելյան տարբերակի բնորոշ կողմ, զարդանախշի կոմպոզիցիայի մեջ մատնանշում են կախված կիսաօղակները: Իրոք, այս փաստը լավ հաստատվում է Թեփե-Գավրայի, Բանահլիկի, Շամիրամալթիի և այլ բնականվայրերի նյութերով:

Վերը նկարագրած խեցեղենի զարդամոտիվները իրենց ուղղակի համադրությունն ունեն, այսպես կոչված, Արևելա-Հալաֆյան նյութերի մեջ:

Բացի բերված անոթներից, հայտնաբերված են նաև շքեղ կավամանների բեկորներ, որոնց ծիրանավուն մակերեսի վրա մուգ-զարչնագույն, չփայլող ներկով նկարված են ինչ-որ զարդանախշեր, որոնք առայժմ անվերծանելի են: Նույնպիսի կառուցվածք ունի նաև I կացարանից հայտնաբերված բարձրավիզ, լայնացող շուրթով, հարթ հատակով սահորը, որի բաց-ծիրանավուն անգոբապատ մակերեսը փայլեցված է կոկիչի օգնությամբ՝ կարմիր ներկով: Ըստ այդմ շուրթի վրա կոկիչի հետքերը բացակայում են, ուրեմն գունազարդումը սկսվում է իրանի ուսերից (էջ 1065) (տախ. X, № 7):

Անհրաժեշտ է նշել, որ նույն տիպի, ծիրանավուն մակերեսով ու կետերի միջոցով կատարված, առայժմ անվերծանելի զարդանախշերով կավամաններ հայտնաբերվել են ժամանակին Վանի Շամիրամալթի բնակավայրի II շերտում, որը համարվում է անցման փուլի շերտ Հալաֆյան մշակույթից դեպի Օբեյդը⁸⁷: Հալաֆյան մշակույթի տարածման հեռավոր օջախներից է նաև Կիլիկիայի Մերսին քաղաքի մոտ գտնվող Յումուկ-Թեփե բնակավայրը: Նրա XIX—XVII շերտերում ևս հայտնաբերվել են Թեղուտի, Շամիրամալթիի՝ վերը հիշատակված տիպի խեցիների բեկորներ, որոնց վրա նույնպես բացակայում է զարդը կամ կան կետերով նկարված զարդանախշեր:

Այսպիսով, Թեղուտի, Շամիրամալթիի, Մերսինի Հալաֆյան շերտերի միջև գոյություն ունի ընդհանրություն, որն արտահայտվում է թե՛ ամանների և թե՛ զարդարանքի ձևերի մեջ: Անհրաժեշտ է նկատել, որ Արևելքի բոլոր այն հուշարձաններում, որտեղ Հալաֆյան մշակույթը ծածկված է Օբեյդյա-

⁸⁷ А. А. Мессен, Кавказ и Др. Восток... էջ 12—13:

նով, գիտվում են Հայաֆյան դարդամտություններ, որոնք նկարված են չփայլող ներկով: Հայաֆյան մշակույթի⁸⁸ Հայկական լեռնաշխարհում տարածված լինելու մասին իրենց աշխատություններում հաճախ նշել են Հին Արևելքի մշակույթին լավատեղյակ հնագետների Լ. Պերկինսը, Զ. Բրայդվուդը, Զ. Մեյլաարտը, Զ. Բարնելը, սովետական նշանավոր ուսումնասիրողներ Իսսահան, Մաստոն, Մարտիրոսյանը և այլք: Նրանք գտնում են, որ Վանի երկրագործական ավազանը մ.թ.ա. V-րդ հազարամյակում գտնվել է Հայաֆյան մշակույթի տարածման շրջանի մեջ, և այն համարել են այդ մշակույթի ծայր հյուսիսային կետը: Սակայն նորագույն հնագիտական հայտնագործությունները, որոնք կատարվել են Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում, Խարբերդ-Մալաթիայի շրջաններում, Նախիջևանի և Արարատյան դաշտերում, ցույց են տալիս, որ նախկինում առաջ քաշված տեսակետը հիմնվում էր Հայկական լեռնաշխարհի սահմանափակ տերիտորիայի ուսումնասիրության վրա: Նորագույն հետազոտությունները այժմ ապացուցում են, որ Արարատյան դաշտը, Խարբերդ-Մալաթիայի շրջանները ևս մտել են Հայաֆյան և հետագայում նաև Օրբելյան մշակույթների տարածման շրջանակների մեջ⁸⁹:

Այսպիսով, Բեդուտի բնակատեղիից հայտնաբերված գունազարդ խեցեղենը բաժանվում է երեք խմբի. ա) տեղական, բ) Հայաֆյան, գ) Օրբելյան, որոնք ցույց են տալիս, որ բնակավայրը գոյություն է ունեցել այնպիսի մի դարաշրջանում, երբ Արևելքում կատարվում էին մշակութային մեծ փոփոխություններ, երբ հարավային Միջագետքում նոր դարդացող Օրբելյան մշակույթը կամաց-կամաց ծածկում էր իրեն նախորդող Հայաֆյան մշակույթի տարածման արեալները ոչ միայն բուն կենտրոններում, այլև հեռավոր վայրերում (Կիրիկիա, Միջերկրականի արևելյան ափեր, Հայկական լեռնաշխարհ, Հյուսիսային Իրաք և այլն):

Հայկական բարձրավանդակում մշակութային այս փոփոխությունները լավագույն ձևով ի հայտ են գալիս Վանի Շամիրամալթիի շերտերում, որտեղ, Ա. Իսսահանի կարծիքով, մ.թ.ա. IV հազարամյակում Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ մշակութային շերտերը ծածկվում է Իրանական սարահարթից ներթափանցած մշակույթով, որը իր հետ բերում է հարդախառն խեցեղեն⁹⁰:

Մեղ թվում է, որ մեծարդո գիտնականի այս միտքը այնքան էլ հավանական չէ, քանի որ Իրանական սարահարթում Հայաֆյան մշակույթի նմուշներ պարունակող շերտեր չկան, և Օրբելյան հարդախառն խեցեղենը Իրանում ունի նույն առանձնահատկությունները, ինչ որ Հյուսիսային Միջագետքում, Հայկական լեռնաշխարհում ու Միջերկրականի արևելյան ափերին: Հավանական է, որ հարդախառն խեցեղենը Հայկական լեռնաշխարհ է թափանցել ոչ թե Իրանից, այլ Տավրոսի լեռնաշղթայի լեռնանցքներով, այսինքն այն նույն ճանապարհներով, որոնցով անցել էր Հայաֆյան մշակույթը: Կա նաև մի ուրիշ, ավելի հավանական կարծիք, որ այդ խեցեղենը պարզապես տեղական է:

Բեդուտի բնակատեղիի գունազարդ խեցեղենը, չնայած իր փոքր քանակությանը, հույժ կարևոր նշանակություն ունի տեղական պղնձեքարեդարյան խեցեղենի ամբողջական պատկերը և Հայկական լեռնաշխարհի ու նրան շրջապատող մշակութային կենտրոնների միջև եղած կապերի վեր հանելու համար:

⁸⁸ C. Burney. Նշվ. աշխ., էջ 157—165.

⁸⁹ A. A. Hecsen, Кавказ и Др. Восток... էջ 13: